

SPIRA VERONIKA

HOLD UTCA

ÉS MÁS ELBESZÉLÉSEK

III. HA HARC, HÁT LEGYEN HARC

BUDAPEST

2008 – 2010

TARTALOMJEGYZÉK

Áthelyezés	3
Ösztön.....	6
A kis filozófus	11
Tudod, hogy lettem kommunista?.....	13
Ha harc, hát legyen harc	17
Hetvenhárom-hetvennégy.....	23
Albánia	25
Moszkva, Leningrád	27
Moszkva.....	27
Indulás és az út.....	27
Megérkezés és az első ütközetek.....	27
A szovjet valóság, a moszkvai hétköznapiak.....	29
Az orosz művészetek nyomában I.....	30
Bulgakov és Gogol.....	32
Az orosz művészet nyomában II.....	33
Árucikkek, ajándékok.....	35
Leningrád.....	37
A poggyász.....	37
Képzelet és valóság.....	37
Hazaérkezés.....	41
A kis tornász	42
Almádi.....	44
Az osztály iskolát kerül.....	48
Jeu de Paume, Párizs	54
Párizs	57
Bécs	61
Az út vége	64
A másik kis filozófus	65
Levél a Jézuskának	68
Skandinávia. Uppsala.....	69
Skandinávia. Oslo.....	72

Áthelyezés

Hatvanhat őszen egy Budapest határához közeleső városrész egyik általános iskolájában kezdtem tanítani. Milyen is volt ez a pályakezdés?

Én voltam az iskola egyetlen orosz tanára. Nyolc felső tagozatos osztály közel kétszáz gyereket kellett nagyon gyorsan megismernem. A hét hat munkanapjának minden délelőttjén legalább négy órám volt, néha öt, a lukasórákon helyettesíteni kellett. Szünetben ügyelet az udvaron, a folyosón. Idő sincs megállni, rohanni kell egyik osztályból a másikba. A szünet alig elég arra, hogy kicseréld a naplót, a tankönyveket, ellásd az ügyeletet a folyosón vagy az udvaron. Közben zakatol az agyad, a párhuzamos osztályok melyikében mit csináltál, meddig jutottál az anyaggal, mit adtál fel házi feladatnak, mit fogsz tanítani a következő negyvenöt percben.

A délutánok is zsúfoltak. Heti két óra kötelező napközi korrepetálás, két óra tanulószoba, két óra orosz tanfolyam. A tanfolyamra neked kell beszédned a pénzt, nyugtát adnod minden befizetőnek. A tanfolyamon együtt kellene foglalkoznod a betűket most tanuló ötödikesekkel és a végzős nyolcadikosokkal, ami szakmai képtelenség. Kettébontod a csoportot ötödik-hatodik- és a hetedik-nyolcadikra. Ez nem tilos, de a négyből csak két órát fizetnek. A két kiscsoporttal valóban tudsz haladni, de ostoba idealistának tartanak. Senki sem dolgozik ingyen pusztán szakmai meggyőződésből. Ez összesen heti harminchárom óra. Ebből nyolc a délutáni. Vagyis elmész otthonról reggel háromnegyed hétkor, és késő délután érsz haza. Otthon készülni kell az órákra, friss házas vagy, a férjeddal is szeretnél együtt lenni. Szerencsére a háztartással nem kell foglalkoznod, mert a szüleiddel laktok. Anyád rátok is főz, takarít. A fizetés egy részét hazaadjátok. Mivel a sok túlóra miatt jól keresel (3.600 Ft-ot, ami egy középvezető havi fizetése, nem egy pályakezdő tanáré), félre is tudtok tenni a nehezebb időkre (a férjed a harmadát keresi egy tudományos intézet kezdő munkatársaként, annak is egy részét elviszi a katonaadó, amit azért kell fizetnie, mert nem teljesítette a kötelező katonai szolgálatot).

Aki tartott már életében heti harminchárom órát tíz-tizennégy éveseknek, és még nyolcadikos osztályfőnök is volt, huszonöt gyerek továbbtanulását intézve, megírta az alig néhány hónapja megismert gyerekekről a kötelező hivatalos jellemzést, félévkor leosztályozott kétszáz, nemrég megismert gyereket, az el tudja képzelni, milyen volt a pályakezdésem első éve. Tegyük még hozzá, hogy naponta kétszer negyvenöt-ötven percet utaztam tömött buszokon, és februártól még terhes is voltam. És akkor még nem is említettem az értekezleteket, ünnepélyeket, kirándulásokat és a kötelező családlátogatásokat.

Egy alkalommal szakszervezeti értekezlet volt délután. Indultam haza. Reggel hét óta eléggé elfáradtam. Te hová mész, szakszervezeti ülés lesz! Igen, de nem kötelező. Ezt honnan veszed? Bele van írva a szakszervezeti tagkönyvbe, akarod, hogy felolvassam? Te tényleg ilyen naiv vagy, vagy megjátszod magad? Jobb, ha tőlem tudod meg, mint az igazgatótól, hogy mindenkinek kötelező itt maradni.

Hasonlóan jártam később az Árpádban a szabad pártnappal. Indultam haza. A párttitkár utánam szól: Te hová mész? Haza. Nem láttad a kiírást? De. Az van kiírva, hogy SZABAD pártnap. Vagyis az marad itt, akit érdekel. Az iskolának akarsz ártani? Itt lesznek a kerületi pártbizottságtól. Úgyis folyton a fejünk fölött lebeg a szakközépiskolává alakítás veszélye. Érveket akarsz adni a szájukba? Nem akartam.

Még ilyen hajszoltan is eredményes volt a munkám, az iskola fele ugyanis még a betűket sem ismerte, amikor idekerültem. A korábbi orosz tanár nagyon kedves és csinos volt. A fiúk a fenekére csapkodtak a szünetben a folyosón. Az eredményes munkáért nem sok haja szála hullott ki. Most viszont év végéig mindenki megtanulta a cirill betűket írni is és elolvasni is. A legfőbb elvem az volt, és az maradt később is, hogy az órán kell megtanítani az anyagot. Addig kell dolgozni, magyarázni, gyakorolni, ismételni az órán, amíg úgy nem érzi minden gyerek, hogy nem is olyan nehéz. Néptanítói ösztöneim vannak, nem kétséges. Írtam is később egy tanulmányt „Kodály-módszer az irodalomtanításban” címmel, sőt ez lett a témája a doktori disszertációmnak is. Később bebizonyosodott, hogy ez a mentalitás nem mond ellent a sikeres elitképzésnek sem. Tanítani és követelni, ez minden eredményes tanítás alapja. Nálam a követelmények mindig átláthatóak és kiszámíthatóak voltak, az osztályozás szigorú. Akinek kettést adtam nyolcadikban, az a következő évben a Kőrösiben (akkor még nem orosz két tannyelvű, hanem a kerület három gimnáziuma közül a leggyengébb) szilárd hármast kapott.

Ritkán volt konfliktusom gyerekekkel vagy szülőkkel. A nyolcadikban volt egy-két elvadultabb fiú, de azokkal is hamar kialakult az együttműködés. Az első órán az egyik megkérdezte nyilvánvalóan provokatív szándékkal: Miért mindig annak a népnek a nyelvét kell tanulnunk, aki a nyakunkon ül? A kérdésben a felelet, zártam rövidre a témát. A gyerekeknek ennyi elég volt, hogy tudják, mit gondoljanak rólam. A bizalom jele volt, amikor később az egyikük megjegyezte: Ne mondja nekem a tanárnő, hogy nem lopna, ha tudná, hogy nem látja senki, és nem kapják el! Őszinte volt. Valóban így gondolta. Az élettapasztalata mondatta ezt velem, és szeretne volna, ha én sem játszom meg magam.

Két konfliktusom mégis akadt. A tanfolyami pénzt a gyerekek gyakran a folyosón, a szünetben adták oda. A köpenyem zsebében mindig ott volt a számlatömb és a toll. Azonnal kitöltöttem és odaadtam a nyugtát. Egy alkalommal egy szülő panaszt tett, hogy a fia befizetett, és mégsem kapott elismervényt. Én tudtam, hogy ez lehetetlen, de nem tudtam bizonyítani. Nagyon sarokba szorítva éreztem magam. Az igazgató, aki józan, racionális ember volt, azt mondta, gondolja át, bizonyára tényleg elfelejtette a nagy rohanásban. Elvileg miért ne történhetett volna így. Én azonban tudtam, hogy ez lehetetlen. Minden nap összevettem a nálam lévő pénzt a kiállított nyugtákkal. Ha nem egyezett, könnyű volt pár órára visszamenőleg felidézni, ki fizetett még be. Így minden tanítási nap végén egyezett a készpénz és a nyugták összege. És mindössze húsz-huszonöt gyerekről volt szó, ennyien voltak tanfolyamosok az egész iskolából.

A gyerek bent ült az igazgatói irodában, és rezzentelen arccal hazudott. Odaadta a szünetben a pénzt, de én siettem, és elfelejtettem nyugtát adni. Nem volt más lehetőségem, mint az ösztönös pszichológia. Nézz a szemembe! Mondd a szemembe, hogy odaadtad a pénzt! Halljam! A gyerek nem volt romlott, csak gyerek volt. Talán otthon egy kicsit

megfélemlített gyerek. Talán az apja időnként megpofozta, ráüvöltött, nevelési cézzal szűken csorgatta a zsebpénzt. A gyerek lesütötte a szemét. Nem tudta a hazugságot a szemembe mondani. Az igazgató azonnal érzekelte a változást. Mondd el szépen, mit csináltál a pénzzel! Elfagyiztam a barátaimmal, nekik is én fizettem, és csokit is vettem belőle. És miért nem mondtad meg az igazat. Félttem, hogy kikapok. Fel tudod fogni, hogy a tanárnőt milyen helyzetbe hoztad? Hogy azt állítottad róla, hogy eltulajdonította a pénzedet? Hogy alaptalanul gyanúba keverted? Tudod, hogy ez milyen súlyos vétség? Sokkal súlyosabb, mint az, hogy elfagyiztad a pénzt. Kérjél bocsánatot, és őszintén vallj be mindent a szüleidnek!

A beszélgetés elején nagyon dühös voltam rá. Amikor megszégyenült, megsajnáltam. De azt, hogy meggyanúsított és kétes erkölcsi helyzet látszatába sodort, nem tudtam neki megbocsátani.

A másik eset egészen eltérő természetű volt. Az egyik hetedik osztályban volt egy nagyon kedves, szorgalmas, értelmes, szerény lány. Jól nevelt volt és udvarias. Egyik nap szavakból felelt, de a felét nem tudta, így hármast kapott. Másnap háromnegyed nyolckor már ott állt az iskola folyosóján a kerületi tanács oktatási osztályának a vezetője. Rám várt. A kollégák arcán némi zavar és riadalom. Hamarosan kiderült, hogy ő a lány apja. Azonnal rám támadt, hogy a gyerek miért kapott hármast. Ő mindennap kikérdezi, és a gyerek készült. Mondom, hogy a szavak felét nem tudta. A szavak? A szavakat nem kérdeztem ki, nem tudtam, hogy az is fel volt adva. A tanulást mindig a szavakkal kell kezdeni. Abból minden nap felelünk. Az az alapja mindennek. A kislány is odajött. Mondtam, papa, hogy igazságos volt a hármast. Jó, de nem mondtad, hogy a szavakból feleltél. A kislány egy kicsit szégyellte magát a papája miatt, de látszott rajta, hogy szereti őt, és jobban örülne a békességnek.

A papa később is be-bejött az iskolába, érdeklődött a kislánya előmeneteléről, de mindig barátságosan viselkedett.

Egy év után megkérdezte, mik a céljaim, ambícióm. Mondtam, hogy gimnáziumban szeretnék magyart tanítani, de tudom, mennyire nincs állás, és hamarosan szülni fogok.

A következő tanév elején megszületett Eszti. Mikor egy éves volt, hatvannyolc őszén, már az Árpád gimnázium tanára voltam. Áthelyeztek. Elkezdhettem azt a pályát, amire mindig is készültem: a magyartanítást. De vajon sikerült volna-e, ha az a kislány, aki hármast felelt orosz szavakból, nem egy helyi hatalmasság gyermeke, vagy ha gőgös, bosszúálló természet, és rám uszítja az apját, hogy a saját mulasztását fedezze.

Ösztön

Vannak dolgok, amiket ért, és mégsem ért az ember. Ha rákérdez a tanár, jó kisdíák módjára magabiztosan felmondod, de ha otthon a szobádban belegondolsz, tudod, hogy valójában nem érted. Így voltam én az ösztönökkel. Tanultuk, hogy a vándormadarak azért költöznek, mert az ösztönük vezeti őket. Más madarak nem költöznek, mert azoknak nincs ilyen ösztönük. Próbáltam magamban elképzelni, mit érezhet a madár, amikor egyszer csak felszáll, és ahelyett, hogy élelemről gondoskodna, a fészket keresné, vagy csak röpködne a hajnali vagy az alkonyi fényben, nekiindul az ismeretlennek. Olyasmi ez, mint az éhség, a szomjúság vagy az álmoság? Valami, ami bennünk történik, amit érzékelünk, és meg kell tanulnunk, mit jelez, mire készítet? De vajon mit érez ilyenkor a madár, és ki tanítja meg felismerni, hogyha így érez, vándorútra kell kelnie? Vagy csak az idősebbeket utánozza, hangjelzéseknek engedelmeskedik, követi a többieket, azt sem tudva mi végre? Vagy vakon engedelmeskedik valamilyen ellenállhatatlan belső erőnek?

Úgy gondoltam, hogy az embereknél mindez biztosan egészen másképp van. Az embereket nem az ösztönök irányítják, hanem a gondolataik, az akaratuk. Nagyon racionális és funkcionális lényeknek képzeltem kisdíákként az embereket. Talán azért, mert anyám és Gy. azok voltak. Főleg, persze Gy., aki még a fölösleges beszédet is utálta, nem hogy a kétségek, bizonytalanságok, lelki válságok túlfűtött megnyilvánulásait, a sírást, a hisztériát, a féktelen érzelmkitörést, ami néhány zsidó családnál nem ritka esemény. Ha másoknál mást tapasztaltam, azt gondoltam, még gyerekek, majd felnőnek. Vagy ha felnőttek voltak, biztosan nem kaptak megfelelő nevelést, nem tudnak uralkodni magukon, nem tudnak viselkedni.

Szerettem volna megtapasztalni, mit érzünk, amikor az ösztönünk működik. Vajon ahhoz hasonlít, mint amikor valaki felénk kap, és mi behunyjuk a szemünket, vagy ha valami forrót megfogunk, eldobjuk, még mielőtt a tudatunkig eljutna, hogy éget? Vagy olyan, mint amikor megbotlunk, és magunk elé kapjuk a kezünket? Ilyen esetekben gyorsabban cselekszünk, mint ahogy az értelmünk reagálni tudna.

Aztán kamasz koromban megtapasztalhattam, mennyi erős, nehezen leküzdhető készítetést és mennyi szenvedést okoz az ösztön. Az ember vagy azért érzi kínosan magát, mert hülyét csinál magából, vagy azért, mert nem csinál hülyét magából, hanem fegyelmezetten ellenáll a készítetésnek. Az önfegyelem gúzsba köt, megfojt. Majd szétvet a tenni vágyás, a mehetnék, az ész meg tétlenséget parancsol. Ettől aztán akkora lesz benned a feszültség, hogy szinte szétrobbansz. Próbálgon meg ilyenkor valaki rád szólni bármilyen apróságért, máris kitörsz. Ha bele vagy valakibe gabalyodva, úgy érzed, nem bírod ki másnapig, hogy újra lásd. Rohannál a vakvilágba, hogy lerövidítsd az időt a találkozásig. A tehetetlenség dühít és frusztrál, fősz a saját levedben. Lassan tanulja meg az ember, hogyan terelje el ilyenkor a figyelmét, ha egyáltalán valaha is sikerül. Inkább az évek, a hormonszint csökkenése van ránk higgasztó hatással. Pedig tapasztalatból tudod, hogy ha elveszíted az önuralmadat és a méltóságodat, mindent elvesztettél. Legfőképpen azt, amit legjobban szerettél volna elérni.

Velem még egyetemista koromban is előfordult, hogy nehezen tudtam parancsolni a készítetésnek, hogy hülyét csináljak magamból. Sok ismerősöm, barátom volt szerte a

városban az egyetemről, a könyvtárakból, barátok barátai innen-onnan. Egész nap a városban kavargtunk, hol itt akadtunk össze, hol ott. D.-vel is így találkoztam valahol vagy valakiknél, barátok barátja volt, talán építészhallgató. Fel-felugrott hozzám is néha egy-egy órára, egy kis traccsra. Sokat beszélgettünk képzőművészetről. Én is voltam fent náluk. A nagypapája festő volt, késő-nagybányai. A Belvárosban laktak egy többszobás, régi polgári lakásban, a falakon a nagypapa festményei. A legtöbbjük igen nagy méretű, és nagyon Ferenczy-s, kicsit stilizált zöld, sötétzöld tájképek alakokkal, ahol a plein-air és a mítosz összeér, ahogy gyakran Ferenczynél is. Mondom, szépek a képek, de valahogy olyan Ferenczy-utánzatok. Ennyit a jólneveltségről és a polgári kultúráról. Ami a szívemen, a számon. Szíven ütötte, amit mondtam. Jól meg is sértődött. Az fel sem vetődött bennem, hogy nem múzeumban vagyok egy barátommal, ahol megbeszéljük sine ira et studio a látottakat, hanem egy család vendége vagyok, ahol tekintettel kellene lennem a rokoni elfogultságokra.

Láthatólag a mi házuk nagyon imponált neki. Főleg az, hogy az előszobából egy kényelmes falépcső vezetett fel a szobámba, mintha külön lakásom lenne a lakásban, fürdőszobával, terasszal az emeleten. Becsületes volt, de nem egészen. Csak pajtások voltunk, sosem jártunk, és nem is próbálkozott, csak egyszer. Ültünk a legfelső lépcsőfokon és beszélgettünk, amikor átkarolta a vállamat és megpróbált megcsókolni. Mondom, nem, csak akkor, ha komolyan gondolod. Miért mondtam ezt? Mert komoly és elfogadható ember volt, de nem szerettem. És úgy éreztem, ő is hasonlóan van velem. Még ültünk egy darabig, nem szólt, csak ült, aztán elment.

Csak hetekkel később bolondultam meg. Fogalmam sincs, miért. Talán a hallgatása miatt. Rögeszmémé vált, és forrtam a saját levemben. Aztán józan ész ide, józan ész oda, felkerekedtem, és becsöngettem hozzájuk. Szerencsémre senki sem nyitott ajtót. A megátalkodás és a vesztembe rohanás láza azonban nem enyhült. Leültem a lépcsőre, és a bölcs belső hang ellenére, hogy tűzzek innen olyan gyorsan, ahogy csak lehet, és örüljek, hogy a hülyeségemre nem derült fény, csak ültem tovább makacsul. Ki tudja, meddig ültem ott, amikor a szomszéd lakásból kinézett egy középkorú úr, de nem akartam szóba állni vele. Végre kiszedte belőlem, hogy mit keresek itt, és apás kedvességgel próbált lebeszélni, hogy hülye helyzetbe sodorjam magam. D. nagyon kedves, komoly fiú, és irigylésre méltó, hogy egy szép fiatal lány ilyen elszántan szereti őt, jegyezte meg, de most jobb, ha elmegy. Majd ő megmondja neki, hogy kerestem. Láta, hogy erre most képtelen vagyok, így beinvitált a lakásába, metakommunikatív megnyugtató, hogy nem kell tőle tartanom, nem tervez ellenem semmilyen merényletet. És így is volt. Beléptem a lakásba, ami tele volt festményekkel, festőállvánnyal, régebben és frissen készült képekkel. Később tudtam meg, hogy jó nevű festőnek számít, bár addig nem is hallottam róla. Mutatott egy női portrét, és elmondta, hogy ő volt élete egyik nagy szerelme. Ránéztem a képre ebben a felajzott idegállapotomban, és mintha látnok lennék vagy médium, mondom: olyan, mintha maga sem sejtene, hogy hamarosan meghal. Meglepidve nézett rám. Ráhibáztam. A portré elkészülte után hamarosan elvesztette őt. Nem emlékszem, mit mondott, hogy betegség vitte el, baleset érte vagy öngyilkos lett. De az is lehet, hogy nem is mondott semmit, csak hümmögött és bólogatott. Nem nagyon tetszettek a képei. Sem nem voltak igazán hagyományosak, sem igazán modernek, sem nem igazán karakteresek. Számomra leginkább érdektelenek. De most szerencsére nem hagyott el a jó modorom. Mégis csak kedves volt hozzám, atyai, behívott, vigyázott rám, megnyugtató, elterelte a figyelmemet, és a végén még a józan eszemet is

sikerült visszanyernem. Megköszöntem a kedvességét, és abban maradtunk, hogy nem szól semmit D.-nek. Jobb az úgy, hogy ha akar, majd megtalál.

Én pedig hamarosan meg is feledkeztem erről a zavarodott állapotról, és D.-vel sem foglalkoztam többé, hiszen nem is voltam belé szerelmes, csak nagyon elfogadható, komoly embernek tartottam.

Később, fiatalasszonyként azt szerettem volna megtapasztalni, hogyan működik, milyen érzés az anyai ösztön. Vajon én is képes leszek rá? Hogyan hat az emberre, arra a személyiségre, amelyet már így-úgy ismerek, sok esetben ki tudom számítani, mire hogy reagál. Persze nem ismerhetjük magunkat igazán, hiszen nem tudhatjuk, hogy még meg nem tapasztalt élmények, élethelyzetek mit váltanak ki belőlünk, életkoronként hogyan változunk. Belenézel a tükörbe, és nem tudod, milyen leszel középkorúnak, öregnek, nemcsak arcra, testre, de személyiségre sem. Aztán behozták a kórterembe Esztikét pólyában, csak a kis feje és az öklöcskéi látszottak ki. Ránéztem az arcára, belenéztem a szemébe, és azonnal ráismertem a családi vonásokra. Ez az én kislányom, ez a mi kislányunk. És azonnal éreztem, az egész testemben, az ereimben, a tüdőmben, a szívemben azt a nyomást, azt az erőt, hogy bármit megtennék érte, hogy megvédjem, hogy megóvjam, éreztem, hogy én valahogy érte vagyok, és ő az én részem. Amikor F. megszületett, már tapasztaltan és boldogan vártam a pillanatot, amikor az arcába nézve megszületik ez a szoros, egy életre szóló összetartozás. Nem állítom, hogy a terhesség alatt nincsenek ennek előzményei, de az igazi érzelmi kötődés bennem abban a pillanatban születik meg, amikor már egy valódi, megismételhetetlen kis személyiségként pillanthatok a csöppségre, aki az én gyermekem. Á. esetében ez még azzal a várakozással is kiegészült, milyen lehet egy kisfiú édesanyjának lenni. Különösen nekem, akinek se apám, se nagyapám, se fiútestvérem nem volt, sem semmiféle érzelmileg közelálló férfirokonom, akinek én is fontos lettem volna.

A magyar egészségügy olyan, mint egy börtön vagy a katonaság. Terelnek, parancsolnak, megfosztanak az önrendelkezés jogától. Megszülöd a gyermekedet, azonnal elveszik tőled, paskolják, lábánál fogva lógatják, mosdatják, öltöztetik, elviszik. Nem rendelkezhetsz a saját gyermeked felett a szakszerűség és az általuk, nélküled meghatározott érdekeid jegyében. Ők jobban tudják, mi jó neked. Te csak engedelmeskedj, tartsd be a szabályokat. Még a pólyát sem nyithatod ki. Ilyen állapotok uralkodtak, amikor a gyerekeimet szültem. Mennyire más volt minden, amikor az unokáim születtek. Persze egyik sem Magyarországon. A legszebb élményem Malte születése volt. Az egyszemélyes szülőszobába már a szülés után nem sokkal bemehettem. A kicsi az anyja hasán feküdt egy kis törülközőben pucéron. Gyönyörűek voltak így ketten. A kis törpikét aztán levették az anyja hasáról, hogy a mamájával is tudjon az orvos foglalkozni. Persze a csöppség rögtön ordítani kezdett, megfeszítette a karjait, a lábcskáit, és a talpától a feje búbjáig elvörösödött haragjában. A kezembe adták, hadd vigyázzon rá egy kicsit a nagymama. A feje, a nyaka, a háta a karomon feküdt, a popsija a tenyeremben. Ringatom, mondom neki, milyen szép kisfiú vagy. Milyen jó, hogy kibújtal. Ugye milyen érdekes idekinn? Sokkal érdekesebb, mint odabent a sötétben. Csodálkozva néz rám a nagy, sötétkék szemével. Még sírni is elfelejt. Kíváncsian vizsgálja az arcomat, figyel a beszédemre, a hangomra. Hát te ki vagy? - kérdezi a szeme. Mintha már hallottam volna a hangodat odabentről. Jól érzi magát az ölemben, nyugodt és érdeklődő. Az apja csodálkozik: mit csináltál vele, hogy ilyen szépen lecsendesedett? A nők mégis csak tudnak valamit a

gyerekekről. Igen. Imádom az újszülötteket, a csecsemőket. Mintha mind az én gyerekem lenne. Az anyai ösztön nagyon erős bennem. Nem mindenki egyforma. Anyósomban például a gőg és a maga fontosságának tudata volt a legerősebb. Az anyai ösztön nem tengett túl benne. És ez meg is látszott a gyerekein.

F.-t hamarosan áttolták a gyermekkel együtt egy kétszemélyes kórterembe, ahol egész nap együtt lehetett az újszülöttjével, ő tehetett tisztába, öltöztethette, etethette egész nap. A szobához egy kis fürdőszoba is tartozott, meg egy kerekken guruló kiságy, egy pólyázó asztal, fölötte melegítő lámpával. Ott sorakoztak az egyszer használatos pelenkák, a steril lemosó kendők, tiszta törülközők, pedálos szemetes, minden, ami kell. A nővérek mindig kéznél voltak, ha a kismama segítségre szorult. Hát igen, így is lehet szülni. Frissen szült anyaként emberi életet is lehet élni egy kórházban. És ehhez nem csupán pénz kell, hanem szocializáció is, amiből nálunk csak a primitív, a brutális, a hatalommániás létezik.

Két szörnyű élmény volt az életemben, ami az anyai ösztön igazi próbája volt a számomra, amikor majdnem belepusztultam a szenvedésbe, és a hatására halált megvető bátorsággal még ölni is tudtam volna. Az egyik akkor történt, amikor Esztikét elrabolták, a másik akkor, amikor Á. a Ligetben eltűnt. Ilyen iszonyatot elképzelnem is nehéz lett volna. Csak néhány percre mentem be egy csöppnyi virágüzletbe, ahová a nem fért volna be a nagy kocsi, néhány szál virágot venni egy közelgő névnapra, amikor a bolt elöl eltűnt a babakocsi a gyerekkel együtt. Mintha szíven döftek voltak, ott álltam megsemmisülve, porig sújtva. A következő másodpercben, mint a tigrisnek, kiélesedtek az érzékeim, a szemem, a szaglásom, a hallásom, minden irányban körülvizslattam a környéket, mint egy megvadult anyaállat, nem látom-e meg valahol a gyermekemet. És szerencsém volt. Vagy százötven méterre a bolttól megpillantottam a babakocsit. Egy középkorú, piszkos, részeg csavargó tolt a Thököly úton kifelé a vasúti híd alatt. Autó, piros lámpa, semmi sem érdekelt, csak rohantam, mint az eszelős. Sikerült utolérnem. Torkom szakadtából ráüvöltöttem, hogy azonnal engedje el a kocsit, és hagyja békén a gyermekemet. Kábán nézett rám, és eloldalgott. A megkönnyebbülés után rémültem meg igazán. Mi lett volna, ha befordul valamelyik utcasarokon, ha nem látom meg, ha nem érem utol. Már a gondolatra is megállt a szívverésem.

Á. eltűnésekor a kétségbeesés olyan ütését éltem át, amitől, ha csak eszembe jut, ma is rosszul leszek. Az elveszettségnek, a kifosztottságnak, a kétségbeesésnek, a tehetetlenségnek olyan pokla zúdult rám, ami ma is iszonyattal tölt el, ha csak rá gondolok. Szegénykém, ő is meg volt rémülve. Nem talált sehol, engem keresett. Pedig ugyanott ültem a homokozó szélén, és olvastam. Ő pedig biztosan addig forgolódott játék közben, amíg rossz irányban keresett, és mivel nem talált, elkezdett mindenfelé rémülten keresgélni. Nem kiabált, ami jó is volt, meg rossz is. Jó azért, mert nem hívta fel magára a figyelmet, senki nem gondolta, hogy egyedül kóborol, így az idegenek részéről nem fenyegette veszély. Rossz, mert nem hallottam a hangját, ami azonnal riasztott volna. Szerencse volt a szerencsétlenségben, hogy egyformán gondolkodtunk. Ő is ott keresett engem, ahol én őt, a csúszdáknál, ahol a leggyakrabban játszani szokott. Úgy gondoltam, ha elkóborolt, biztosan odament. Amikor megláttam a csúszdákra néző kis domboldalon egyedül állni tanácstalanul, elveszetten, majd megszakadt a szívem, milyen kicsi szegény, és milyen kiszolgáltatott, és az örömtől, hogy megvan, nem kell a hiánya miatt érzett iszonyú sebzettséggel már egy percet sem együtt élnem.

Nem vagyok sem biológus, sem fiziológus, sem agykutató, tudományosan semmit sem tudok az ösztönök működéséről, de amire igazán kíváncsi voltam, hogy mit jelent az ösztön az emberi lét, az érzékelés, a tudat számára, abból sikerült valamennyit megtapasztalnom. Iszonyú, félelmetes és csodálatos mozgatónk ez. Képes felfokozni az erőinket, kiélesíteni az érzéseinket, addig számunkra is elképzelhetetlen cselekvőkészséget tud felszabadítani lényünk ismeretlen mélységeiből. Máskor meg pusztító erő, ami olyan készletet szabadít ránk, amely lerombolhatja a személyiségünket, megbénítja az akaratunkat, a józan ítélőképességünket. És még milyen lehet mindaz, amit eddig szerencsém volt elkerülni, a halálfélelem, az életösztön az éhhalál torkában, és még annyi más szörnyűség, amiről a holokauszt irodalomban olvastam Borowskitól Kertészig. De talán elképzelni sem tudnám őket csupán az írott szó nyomán, ahogy kisdíákként is tanácstalanul méltam a madarak vándorösztönén, ha nem találkoztam volna szemtől szemben a tudatunk számára homályban működő, hatalmas és ismeretlen erőkkel.

A kis filozófus

Esztike csecsemő korától megszokta, hogy a nap bizonyos óráit egyedül, magában játszadozva tölti. Hittem, és ma is hiszem, hogy a napirend szerinti, fegyelmezett, kiszámítható életrendhez már csecsemőkorban hozzá kell szokni. A rendszeresség, a kiszámíthatóság biztonságot ad, kiegyensúlyozottá teszi a gyereket. Az életritmus az alapja annak, hogy magyarázat nélkül megértse, van, amikor alszunk, van, amikor játszunk, van, amikor eszünk, fürdünk, van, amikor társaságban vagyunk, és van, amikor egyedül foglalatostkodunk. Persze a doktrinerség soha semmiben sem előnyös, a gyereknevelésben pedig a legkevésbé. Rugalmasnak, szeretetteljesnek és fegyelmezettnek kell lennünk egyszerre. A gyermeknek sosem szabad elhagyatottnak éreznie magát. Az anyának mindig pontosan éreznie kell, hogy a gyermeknek mikor van rá szüksége, mikor érzi magányosnak, elhagyatottnak magát, és akkor mindig a közelében kell lennünk. De aki megspórolja az önfegyelmet, és hagyja magát a gyerek szeszélyeitől rángatni éjjel-nappal, rosszul felfogott szeretetből, bizonytalankodásból, tehetetlenségből, nemcsak elrontja a gyereket, de pokollá is teszi magának a gyereknevelést. Ahhoz, hogy örülni tudjunk a gyermekünknek, hogy szeretni tudjuk őt a nap minden órájában türelmetlenség és ingerültség nélkül, a lehetőségekhez képest pihentnek kell lennünk. Ehhez pedig az kell, hogy a gyerek csecsemőkorától megszokjon egy életritmust, hogy ne legyen vita tárgya, hogy aludni kell, hogy délelőtt és délután több-kevesebb időt egyedül is el kell tudnia játszani. Persze az sem mindegy, hogy mivel. Megfelelő játékokról kell gondoskodnunk, és meg is kell tanítanunk a gyermeket játszani.

A konformizmus-nonkonformizmus dichotómiájában én mindig az ésszerűség és nem a divat szavára hallgattam. Esztike napirendje is olyan volt, ami a rendszeresség és a gyermek természetének találkozásából természetesen adódott. Esztike mindig korán kelő, korán elálmósodó típus volt. Ez a tulajdonsága felnőtt korára is megmaradt. Ez azt jelentette, hogy akár hétköznap volt, akár hétvége, ő félhatkor éhes volt, és reggelizni vágyott. Természetes volt, hogy vasárnap reggel is a kilencig-tízíg alvás helyett félhatkor megettettem, majd a hempergőjében játszott, míg én próbáltam még aludni egy keveset. Amíg kicsi volt, az erkélyen a mély kocsiban, a levegőn aludt télen is egy órát délelőtt, egyet délután. A közös játék ideje legtöbbször délután volt, részben a lakásban, részben a játszótéren vagy a Ligetben. Este hétkor fürdés, vacsora, egy kis altatódal, verselés és alvás. Később tévémaci, hosszabb mesélés az ágyban. Ez a napirend az óvodáig elkísérte. Mindig jól elszórakozott a kis hempergőjében. Kidobta, behalászta a játékokat, megrágcsált, megkóstolt mindent, rázta a csörgőket, csörgette a kockákat, rángatta a felkötött színes rongyokat. Nagyon szerette a zenét. Odatettünk mellé egy kis zsebrádiót, kerestünk rajta valami szép klasszikus zenét. Olyankor elcsöndesedett, figyelt, fülelt, és látszott rajta, hogy kellemesen érzi magát. Én közben főztem, mostam, mosogattam, olvastam, tettem, amit kell.

Esztike pici gyereknek nagyon elgondolkodó, filozofikus alkat volt. Szerette megérteni a dolgok lényegét. Figyelmesen nézegette a könyvek képeit, megjegyezte a számára érdekes

információkat. Érdekeltek az állatok. Az állatkertben a legjobban a majmokon csodálkozott. Olyanok, mintha emberek lennének, úgy dühöngenek, köpködnek, veszekednek, mint a gyerekek. Számára a legfőbb különbség az volt, hogy a majmok szőrösek. Egyik nap hízelegve felkérérdzkedett az apja ölébe. Beszélgettek, játszottak. Egyszer csak megszólal: Anyu, az apuci majjom? Miért gondolod, kicsim? Az apu szőrös, jelentette ki határozottan, az apja mellére mutatva.

Egyik este a tévében az esti mese a kiségekről szólt. Amikor az emberek kimentek a szobából, az egérkék előbújtak, szanaszét futkostak a padlón, a bútorokon, szétrombolták az asztalra készített tortát, dobálták egymást, szörnyű káoszt és hangzavart okoztak. Esztike szörnyülködve nézte a jelenetet, majd megszólalt: anyu, ez az ovi?

Két-három éves lehetett, amikor a gyerekszobában egyedül játszadozott. Hallom, hogy magában beszél, ami persze nem volt ritka, hiszen a kis szerepjátékaiban is minden baba helyett ő szokott megszólalni, akár csak a legtöbb gyerek. Most egy kis lapát volt az egyik kezében, egy kis söprű a másikban. Ritmikusan hajolgatott, mint aki szemetet söpör fel, közben a mozdulatok ritmusát követve mondogatta: „Esztike nem söprű”, tovább lépve: „Esztike nem lapát”, megint lépve egyet: „Esztike nem szemét”. Majd kezdte előlről lépegetve, hajolgatva: „Esztike nem söprű”, „Esztike nem lapát”, Esztike nem szemét”. Hosszú, hosszú percekig ismételte a mozdulatokat, a mondatokat, és közben el-elgondolkodott. Vajon min morfondírozhatott?

Tudod, hogy lettem kommunista?

1968. augusztus 16.-ával helyeztek át az Árpád gimnáziumba. Két elsős, egy másodikos magyart kaptam és vagy két osztályban orosz. Elkezdhettem végre a magyartanítást, amire olyan régen vágytam, de olyan kevés reményem volt rá. Esztike bölcsibe ment, de sokat betegeskedett. Anyám segített, hogy zavartalanul tudjak dolgozni. A nap egyik fele az iskolában, a másik otthon telt. Nyolc éve érettségiztem, azóta a magyar tanterv is jelentősen megváltozott. Mi még elsőben nem tanultunk irodalomtörténetet, verseket, regényeket olvastunk, Jókai *És mégis mozog a földjére* határozottan emlékszem. Ez, de még inkább a *Köszívű* ihletett ötvenhatos élményeim novellisztikus feldolgozására. Ebben szerepelt Lívia férje, L. Gy. mint útját kereső hős, aki hol az ávosok ellen harcol a rádiónál, hol a szovjet katonák családját menti a felkelők elől. Másodikban kezdtük a magyar irodalom történetét a középkorral és a reneszánszsal. Világirodalom alig volt, főleg csak a 19. és 20. század néhány írója, meg Shakespeare. Mire elkezdtem tanítani, már elsőben elkezdődött az irodalomtörténet az ókorral, középkorral, a reneszánszsal és a barokkal, és e korszakok természetéből fakadóan túlsúlyba került a világirodalom. Mi sosem tanultunk Homéroszt, Szophoklészt, Villont.

Hatvanöt őszén, ötödévben, a régi iskolámban gyakoroltam magyarból a volt ofőmnél. Akkor már ez az új tanterv volt érvényben. A hospitálások alatt meglepődve tapasztaltam az elsősök ókori görög irodalomban való jártasságát. Nekem akkor még ezzel nem kellett túl sokat törődnöm, mert az én tanítási gyakorlatom az érettségiző osztályban folyt. Egy egész hónapig Móriczot tanítottam a negyedikeseknek. Most azonban a két elsős osztályom miatt rengeteget kellett készülnöm. Az volt a szerencsém, hogy annak idején latinus voltam. Volt egy külön tankönyvünk, amely a római életről, szokásokról, kultúráról szólt, így elég jól emlékeztem a görög istenekre, azok latin nevére, sokat foglalkoztunk a római irodalommal, olvastunk Catullust, Horatiust, Ovidiust, Vergiliust. Sok szövegüket latinul is tudtuk kívülről. Az egyetemen nem volt kötelező ókori irodalmat hallgatni, csak a másodév végi szigorlatra kellett belőle felkészülni, így nem sokat gyarapodott a tudásom érettségi óta. Most azonban nemcsak rengeteget kellett olvasnom, hanem azt is ki kellett találnom, hogy mit és hogyan tanítsak. Ezekhez az anyagrészekhez nem volt mintám a középiskolából, amit átvehettem, vagy amitől eltérhettem volna. A tanítás koncepciója persze világos volt, hiszen az korszakoktól függetlenül kikristályosodott bennem már korábban, a pályámra készülve. A krédóm kezdetektől fogva és mindvégig az volt, hogy az olvasott mű váljon elevenné, kortársunkká. Fedezzük fel benne azt, ami mi vagyunk vagy lehetnénk. Közben tanuljunk meg a részletekre figyelve olvasni, tudatosítani az ösztönös reakcióinkat, tanuljunk meg a spontán érzéseket, gondolatokat formába önteni szóban és írásban. Tizennégy éves korában az ember még nem mindig veszi észre, hogy érez és gondolkodik. Végigfutnak rajta reflexió nélkül. Meg kell tanulni tudatos szellemi munkával a bennünk kavargó káoszról véleményt formálni, eszmét cserélni. A műveket tehát nemcsak újra kellett olvasnom, áttekinteni a fontosabb szakirodalmat, hanem meg kellett értenem a korszakot, az alkotókat, a műveket

magamnak, mintha tanulmányt akarnék írni belőle, és a gyerekek számára, hogy tanulhatóvá alakítsam.

Közben meg kellett tanítani őket tanulni is. Mi az, ami ismeretanyag, amit pontosan kell tudni. Mi az, ami nyitott. Egy-egy mű értelmezésének mi a metodikája általában, és mi az adott mű megértéséhez vezető sajátos út. Azt, hogy mi az eposz, mik az eposzi sajátosságok, a hagyományos módon kell megtanulni, ahogy bármely tantárgyban az elemi ismeretanyagot. De az, amiről az Odüsszeiával kapcsolatban elgondolkodunk, ami benne ma is érdekes, az már speciálisan a humán gondolkodás körébe tartozik. Az már a szövegértelmezés évezredes gyakorlatának korunkra jellemző változata. Miről szól nekünk az Odüsszeia? Szólhat arról, hogy inkább a családunkra, kötelességeinkre koncentrált, fegyelmezett életre vágyunk, vagy jobban szeretnénk kalandozni, míg a párunkat magára hagyjuk, és gyermekünk nélkülünk nő fel. Az asszony várjon hűségesen évtizedeken át, míg férje Kalüpszók és Kirkék szerelmét élvezzi? Van-e különbség a nők és a férfiak vágyai és természete között? Az emberi dolgokról mindenkinek van véleménye, ha alkalmat kap, hogy ráébredjen, és módot, hogy ki is fejtse.

Az Antigoné tanulásakor az elsősök már gyakorlott vitázókká váltak. Rákaptak a véleményalkotás és –nyilvánítás örömeire. A fiúk közül többen Kreon-pártiak voltak, mondván rendnek kell lenni. Ha a király azt mondja, hogy nem szabad temetni, akkor engedelmeskedni kell, különben anarchiába süllyed a város. Érdekes, hogy a lázadók a lányok közül kerültek ki, akik szerint az ember cselekedjen a lelkiismerete szerint, és ebbe ne szóljon bele senki. Mindenkinek joga van a testvérét eltemetni, akárhogy halt is meg. De voltak olyan lányok is, akik Iszménével értettek egyet, és Antigonét túl erőszakosnak találták. Úgy érezték, mit tehet egy gyöngye lány a hatalmasokkal szemben. Senkitől sem várható el, hogy egy halottért az életét kockáztassa. Sőt ostobaság ezért odadobni az életet. Mások szerint nem egy halottról van szó. Ha nem vállalja senki, hogy szembe szálljon a zsarnokkal, az erőszaknak nem lesz határa. A zsarnoknak éreznie kell, hogy hatalma nem lehet korlátlan. Bele kell ütköznie az emberek ellenállásába, hogy mértéket tanuljon.

E viták közben megtapasztalhatták, miért is olvasunk, miért is jó újraélni, újragondolni a régieket. Részei lehettek az emberiség évezredes önreflexiójának, ami valójában a kultúra alapja. Ez a humán gondolkodás lényege, amely eltér a természettudományos gondolkodás mikéntjétől és céljától. Mindkettő fontos, és persze, valahol, magasabb szinten találkoznak is, de megtanulni mindkettőt az alapoktól kell.

A vitákat az ütköztetés után, amikor mindenféle vélemény tisztán állt előttünk, nyitva hagytuk. Felelni úgy kellett, hogy mindenki a maga álláspontját fejtette ki. Ennek azonban a szöveg alapos ismerete volt a feltétele. Érvként mindig konkrét jelenetekre, szövegrészekre, mondatokra kellett hivatkozni. A pro-kontra típusú írásbeli feladatok pedig abban segítettek, hogy senki se ragadjon bele a saját véleményébe, hanem képes legyen másokét is elképzelni, felidézni, képesek legyenek a sajátjuktól eltérő vélemények mellett is érvelni.

Komoly sikerélményem volt a tanítás. A gyerekek szerették a magyarórákat. Sokat fejlődtek tárgyi tudásban, gondolkodásban, beszéd- és íráskészségben. Rengeteg különböző műfajú feladatot, kisebb, nagyobb esszét íratam, sok füzetet kellett javítanom állandóan.

A két elsős osztálynak szakkört is hirdettem. Irodalomolvasás volt a cél, de egyúttal sokat kirándultunk is a hétvégeken. Főleg gyalogtúrákat tettünk a Pilisben, a Börzsönyben, közben sokat játszottunk, beszélgettünk. Jártunk moziba, filmeket beszéltünk meg, sőt be is kapcsolódtunk Bíró Yvette-nek az iskolatévében futó filmesztétikai óráiba. Az osztályomból két-három gyerek is szerepelt a tévéórákon. Nagyon intenzív szellemi életet éltünk, de a szabad levegő, a testmozgás is fontos része volt a programjainknak. A másodikos osztállyal kicsit nehezebb dolgom volt, mert míg én új voltam, ők már egy évet végigtanultak itt az iskolában egy másik tanárral, akinek hozzászórtak a stílusához. A másodikos anyag nem is mindig olyan érdekes, főleg az elején: a középkor, a reneszánsz, a barokk irodalma kicsit távolabb esett tőlük, meg talán tőlem is. Persze az Aucassin és Nicolette, Villon és Shakespeare kivételével.

Miközben rengeteget dolgoztam, tanultam, gyakoroltam a szakmát, és magával ragadott a foglalkozásom szépsége, izgalma, nehézsége, a világ is meglódult körülöttünk. Hatvannyolc augusztus 21-én, szerdán kellett először bemennünk a nyári szünet után az iskolába. A szerdára virradó éjszaka nem sokat aludtunk. A bevonulás Csehszlovákiába ébren tartott bennünket. Csavargattuk a rádiót I.-vel. Különböző nyelvű adásokat hallgattunk, meg a Szabad Európát. Másnap már a korcsulai nyilatkozatot is beolvasták. Bennem vegyes érzések kavarogtak. Kádár ellen nem forrt bennem gyűlölet, hiszen mindenki tudta, hogy Ágcsernyőn közvetíteni próbált az oroszok és a csehek között. Az új gazdasági mechanizmus, a reformok biztosítéka a táboron belüli nyugalom volt. Senkinek nem hiányzott egy krízishelyzet, ami azzal járhat, hogy visszaterelnek bennünket egy szorosabb szovjet kontroll alá. De a csehek szerencséjét is némi irigységgel szemléltem. Megúszták egy puskaövés nélkül. Eszük ágában sem volt Molotov koktélokot dobálni a bevonuló tankokra. Az egy Jan Palach kivételével, aki felgyújtotta magát a Vencel téren, a csehek józanul túrték a megszállást. Tanultak a magyar példából. Még Dubcek is megúsztta élve, nem jutott Nagy Imre sorsára. És mindezek ellenére a csehek reputációja Európa-szerte ugyanolyan magas volt, ha nem magasabb, mint ötvenhaté. A magyar ötvenhat megosztotta a nyugati baloldalt. A többség elfogadta a szovjet bevonulást, és ellenforradalomnak tekintette a felkelést. A csehek jól adminisztrálták magukat. A nyugati baloldal mérvadó része mellettük állt.

Persze a márciusi stockholmi hoki világbajnokságon a cseheknek szurkoltunk. Kétszer is megverték az oroszokat mindannyiunk örömére. Pesten a cseh gólok után üdvrivalgás, padlódobogás hallatszott a lakásokból. Vajon megérdemelték tőlünk ezt a szolidaritást, rokonszenvet, amikor ők egy percre sem tudtak felülemelkedni magyarelles elítéleteiken, ellenszenvükön és intrikáikon ötvenhatban?

A cseh bevonulás nem változtatta meg egy csapásra az itthoni légkört. A hatvanas évek a nyitás évei voltak, és egyelőre azok is maradtak. Viszonylag szabadon, félelem nélkül beszéltünk politikáról, nyíltan kinevettünk minden, az ötvenes évekből itt maradt vonalas dumát. Igazgatónk, aki már nyugdíj előtt állt, az évnitón ilyen szöveget nyomott, mi meg, fiatal tanárok jót kuncogtunk a sok marhaságon, amit beszélt. Az évnitó után, amikor már a többség szétszéledt, leült az asztalunkhoz és azt mondta, ne nevesetek ki, én már nem tudom az új szöveget megtanulni.

Egy másik alkalommal, egy lukasórán, amikor ismét kevesen voltak a tanárban, leült az asztalomhoz. Gyanítom, hogy volt már benne némi szesz is. Ilyenkor mindig tegezett. Talán nemcsak azért, mert a felesége biológiatanárom volt a gimiben. Rajta is sokat neveltünk. A vonalas duma természetellenesen és őszintétlenül hangzott az ő szájából is. Vad dolgokat tudott mondani. Például azt, hogy este lefekvéskor tegyél egy piros almát az éjjeliszekrényedre. Reggel, amikor nehezedre esik felkelni, nézz az almára, és a színéről jusson eszedbe a szocializmus, és mindjárt jobb kedvvel ugrasz ki az ágyból.

Ekkorra már meghalt a felesége. A lánya később is, amikor ő már nyugdíjas volt, be-bejött a suliba, mesélni róla. Elmondta, hogy egy alkalommal hazaérve gyanútlanul benyitott a szobába, és ott találta az apját az ágyon egy prostival, akit ki tudja, hol szedett fel. Nem haragudott rá. Hadd legyen egy kis öröme az öregnek, ha éppen erre vágyik. Ő persze szabadkozott, szégyellte magát. Kínos, ha az ember gyengéi egy átprédikált élet után lepleződnek le a gyerekei előtt.

Amikor leült szemben velem, váratlanul azt kérdezte, tudod, hogy lettem kommunista? Várakozóan néztem rá. A fronton voltam, és rettenetesen féltém. Kinézek a lövészárokból, és mit látok? Az egész horizont tele, bármerre nézek, keletre, nyugatra, északra, délre, telis tele Sztálin-orgonákkal. Na, én akkor, ott, a lövészárokból elhatároztam, hogy kommunista leszek.

Szenilis volt? Részeg volt? Érezte a kor levegőjét, a sztálinizmus végét? Jelezni akarta, hogy nem olyan hülye, mint a nevetséges szövegei alapján gondolnánk? A következő tanévben nyugdíjba ment. Utóda nem adott elő kacagtató szövegeket, inkább újmódi Tartuffe-ként sokakban rokonszenvet keltett a korszerűség, az életszerűség látszatával. Holott igazi valója a kisszerű, cinikus intrikusé volt, aki nehezen leplezte pszichopata személyiségét. Vele vette kezdetét számunkra a hetvenes évek, a diákbárátnak látszó, de délutánra az irodájába gyerekeket berendelő és felpofozó vezető, aki a diáktüntetésekben résztvevőket kereső elhárítókkal együttműködve a szabad szellemű fiatal tanárokat elűldözte az iskolából, sőt utánuk telefonált, hogy ne tudjanak többé tanárként elhelyezkedni. Aki a felettesei szemében korszerű, iskolaépítő, tehetséges vezetőként igyekezett feltűnni, valójában minden valódi értéket elpusztított maga körül. Aki visszasirattatta velünk a negyvenes, ötvenes években szocializálódott, de a hatvanas évek végére már bizonyosan ártalmatlanná vált, kikacagott elődjét.

Ha harc, hát legyen harc

Kevés visszataszítóbb emberrel találkoztam életemben, mint az óbudai gimnáziumunk új igazgatója, T.I. Érdekes, hogy amíg csak igazgatóhelyettes volt, igyekezett jó színben feltűnni mind a tanárok, mind a gyerekek előtt. Eljátszotta a modern, gyerekbarát tanárt, a vaskalaposságon elnézően mosolygó vezetőt, akivel majd új korszak kezdődik az iskola életében. Amikor elfoglalta az igazgatói széket, kisszerű, gyáva manipulátornak, hatalommániás szadistának bizonyult, abból az alattomos fajtából, aki elaltatja, megteveszti áldozatát, majd lecsap rá. A pszichológiai zaklatás különböző, nehezen bizonyítható, de jól ismert módszereit alkalmazta, ugyanakkor gyakorlott Tartuffe-ként a látszatra, a külsőségekre is mindig nagy gondot fordított.

Az iskola tősgyökeres, régi tanáraival nem játszadozott, és azokkal az ötvenhatosokkal sem, akik messze az ő körei fölött éltek valóságos életüket, és csak átmenetileg volt az állásuk iskolánkban (Litván György, Vészi János). Az idősebbek átláttak rajta, és nem törődtek vele, sőt néha azt sem bánták, ha ezeket a modern, a szemükben vad nézeteket valló fiatalokat kicsit levadássza. Csiszolt úri modorukkal, amit még a két háború közötti korszakból hoztak magukkal, minden elköteleződés nélkül adták meg neki azt a formális tiszteletet, ami a számukra még irányadó hagyományok szerint egy gimnáziumi igazgatónak kijárt. Némelyikük gondolkodásmódja nagyon tanulságos volt számunkra. Mintha mélyfúrásokat végeztünk volna a magyar társadalmi tudat történetében, és amit ott találtunk, nem volt éppen felemelő. Egyikük többek között annak a nézetének adott hangot, hogy a történelemnek példaképeket, eszményeket kell közvetítenie a fiatalok számára. Nem helyes, ha például azt olvassák Zrínyiről a tankönyvükben, hogy azért harcolt a törökök ellen, mert a legfőbb jövedelemforrását képező marhakereskedelem útvonalait akarta védeni az előrenyomulásuktól. Zrínyi hős volt, és nagy hazafi, ezt kell a gyerekek tudatába vésni. A közelmúlt eseményeit is kommentálta. Aggódott, hogy a néhány éve bevezetett gyés hatalmas népességrobbanást fog okozni a cigányság körében, míg a magyarokra alig fog hatni. Magyarország néhány évtized múlva cigány ország lesz.

Másikuk, egy latin-magyar szakos tanár, örökös agglegény és házibarát, Ady nagy rajongója, igazgatónk gimnáziumi éveiről idézte fel emlékeit. A bajsza alatt somolyogva mesélte, hogy diákként, a Rákócziiban, mint egy megfélemlített kis egér surrant a folyosón a fal mellett, igyekezve láthatatlanná válni. Akkor, az ötvenes évek elején éppen az európai kultúrájú, kifinomult úr, a walesi herceg, a kiváló tollú francia műfordító és esszéista, Szávai Nándor volt az igazgató, csak hogy éppen, talán mert tankerületi főigazgatói állása, majd minisztériumi államtitkársága megszűntével be kellett érnie egy gimnáziumi igazgatói pozícióval, szadista diktátor korszakát élte. A diákok a zsarnokoskodását megtorlandó egyszerű zsákot húztak a fejére, és alaposan megverték. A kis T.I. figyelt, félt és tanult.

Esztiike betegsége és F. születése miatt hatvankilenc őszétől hetvenegy őszéig otthon voltam hol gyesen, hol szülési szabadságon. Mire visszamentem, vége volt a hatvanas éveknek mind tényszerűen, mind metaforikus értelemben. Új korszak kezdődött, a gazdasági, ideológiai

visszarendeződés, a „pangás” időszaka, a brezsnyevi évek. Így volt ez az iskolában is. A régi igazgató nyugdíjba ment, egy korszak lezárult.

Jó szokás szerint, ahogy a hatalmi logika követelte, kellett az új igazgató mellé valami ellensúly, nehogy túlságosan biztosságban érezhesse magát a kis szemétdombján. Már az egyházi iskolák államosításakor negyvennyolcban is alkalmazták ezt a módszert. A katolikus iskolákba protestáns tanárokat, igazgatókat vagy helyetteseket neveztek ki, és fordítva. Óbuda történetében fontos szerepet játszott a németek és zsidók békés egymás mellett élése vagy két évszázadon át a Zichy birtokon. Az első világháborúig a városrész utcáin a német, a jiddis és a magyar egyaránt természetes volt. Azok, akik a Trianon utáni magyarosítást, a zsidótörvényeket, a holokausztot, a nyilas uralmat, a malenkij robotot túléltek és itt maradtak, a kommunizmusban újra megtalálták a módját, hogyan férhetnek meg egymással. Mindkét csoport kitermelte a maga kádereit, és minden intézményben, minden poszton ügyeltek a hatalommegosztásra. Megbízhatóan kiszolgálták a rendszert, miközben sütögették a pecsenyéjüket. Így történt most is. Az igazgató német származású, legyen a helyettese zsidó eredetű. Ő. elvtárs elvált felesége éppen alkalmas erre a posztra. Minden szabadszemléű ember természetes ellenségei mindketten származástól függetlenül, mint ahogy ők természetes fegyvertársak voltak minden, a felszín alatt politikai síkra terelhető konfliktusban. Már pedig a konfliktusokat érdemes volt álcázottan, de mindenki számára érthetően, látens fenyegetésképpen politikai síkra terelni. Ez része volt a hatalomgyakorlás eszköztárának, a kádárista típusú megfélemlítésnek, és a rendszerfüggetlen egyéni játszmáknak. Ők mindegyikben érdekeltek voltak, az előbbiben az utóbbiért.

Mindenütt vannak megfélemlíthetőbb és erősebb idegzetű emberek. N. Jancsinak hiába volt mindkét szülője jól beágyazva a hatalmi nomenklatúrába, szorongó típus volt. Az egyetem elvégzése után bármilyen állást megkaphatott volna a család kapcsolati tőkéje révén. Egy budapesti gimnázium, ami másnak szinte elérhetetlen volt, tőle szerénységnek vagy ostobaságnak hatott, ha nem lázadásnak a szülői ambíciók ellen. Jancsi megnősült, elköltözött (volt hova) és középiskolai tanár akart lenni. Nagyon érzékeny, művelt, finom humorral megáldott fiatalember volt, zenekedvelő, színházba járó, aki minden fontosabb új könyvet megvett, elolvasott. Az állást könnyen megkapta, de a tantárgyfelosztása már égbekiáltó kiszúrás volt. Két érettségiző osztályt kapott, az egyiket történelemből és magyarból, sőt itt osztályfőnök is volt, a másikat csak magyarból, és még két osztálya volt az alsóbb évfolyamokon történelemből. Ez még egy gyakorlott tanár számára is több, mint amit ép ésszel el lehet viselni, nem hogy egy tapasztalatlan pályakezdőnek. Ki utazott rá és miért? Az igazgatóhelyettes, aki kiesett a válás után a nomenklatúrából, és irigyelte Jancsi anyját, aki saját jogán volt benne? Vagy az új igazgató, aki szeretett játszani az emberekkel? Vagy ők ketten együtt? Vagy az anyja talált szövetségest bennük, hogy elvegyék a fia kedvét a tanárkodástól, és visszatereljék a hatalomba jól beágyazott családi akolba?

Szegény Jancsi hamar rájött, hogy történelemből nem tudja felkészíteni az osztályát az érettségire, mivel még egyszer sem tanította végig a középiskolai tananyagot, és a tudása sem olyan magabiztos, mint irodalomból. Milyen tételeket állítson össze, hogyan ossza el az időt a rengeteg új anyag és az ismétlés között? Novemberre már annyira felőrölte a szorongás, hogy pár hétre szanatóriumba kellett vonulnia, az idegösszeomlás határán állt.

Sokat beszélgettünk a tanári könyvtárban, Jancsi, E., Kígyós, én, és még egy-két fiatal kolléga. Jancsi szívesen mesélt színházi élményeiről. Nagyon plasztikusan adta elő például a Macskajáték Vígshízházbeli előadását, a darabot, a rendezést, a színészek játékát. Nagyon kedvére való volt ez a groteszk-érzelmes komédia. Finom érzékenységgel és humorral idézte fel az érdekesebb jeleneteket, a szereplők viselkedését, a párbeszédet, a színészek hanghordozását. Élvezetes volt hallgatni, bár köszörültük a nyelvünket a nekrofiliján, pedig nem az öregekért rajongott, inkább egy régi, letűnt világ hangulata ragadta magával.

Szorongása az idő előre haladtával nőttön-nőtt. Segítséget nem kapott, de annál több zaklatást. T. gyakran beült a történelemóráira, maga is történelem szakos lévén jól átlátta a kínládását, ironikus megjegyzéseket tett a nyelvbotlásaira, a lámpalázára. Kifejezetten utazott rá, élvezte, ahogy tehetetlenül vergődik a tapasztalatlansága és az önmagának magasra tett mérce csapdájában. Talán a házasságában, a szerelmi életében sem volt minden rendben. Az ilyen idegállapot nem szokott kedvezni az önfelelt szexnek.

Annak ellenére, hogy sokat beszélgettünk, nagyon magányos lehetett. Tornyosultak a feje fölött a viharfelhők. Nem tudott megbirkózni a rá váró megpróbáltatással. Mi igyekeztünk segíteni, rávenni az igazgatót, hogy legalább az egyik érettségiző osztályt, vagy legalább a negyedikes történelmet vegyék el tőle. T. ezt ironikus, sőt gonoszkodó mosollyal fogadta. Esze ágában sem volt a csapdából kiengedni áldozatát. Cinikus, átlátszó indokokat hozott fel. Többek között azt, hogy Jancsi panaszai miatt nem hozhat ilyen helyzetbe egy kollégát sem, nem is szólva a gyerekekről. Pedagógiai szempontból nem helyes tanév közben tanárt cserélni, és hasonló, nagyon hitelesnek ható közhelyeket sorolt fel. Az az érv, hogy pályakezdőre nem helyes két érettségiző osztályt bízni, jó iskolaigazgató nem tesz ilyet, lepergett róla, mondván, akinek meg van a diplomája, el kell látnia minden munkát, amit az adott munkahelyen rábíznak. Valóban, jogszabályt nem sértett, amikor ilyen tantárgyfelosztást készített számára. De azóta sem tanítottam egyetlen olyan iskolában sem, ahol pályakezdőre bíztak volna akár csak egy érettségiző osztályt is a mindenki számára kötelező, hatalmas tananyagot felölelő tantárgyakból, mint a magyar, a történelem vagy a matematika.

Azután mégiscsak tanárt kellett cserélni Jancsi minden osztályában. N. Jancsi ugyanis márciusban öngyilkos lett. A temetésén ki más búcsúztatta volna, mint az iskola igazgatója. Gátlástalanul elmondott róla minden szépet és jót. Ecsetelgette, mennyire próbált neki segíteni. Majd minden átmenet nélkül érzelmes mea culpa-ba csapott át könnyes szemmel. Ha tudtam volna, kellett volna tudnom, hogy ilyen komoly bajban van, segítenem kellett volna, tudtam volna segíteni. Ment a színjáték, a tarüffködés. És legtöbben bevették, mert úgy illik, mert a színjátékokban, a közhelyekben nem illik kételkedni, különösen, ha az előjárónk szájából halljuk. A temetés nem az éleslátás helyszíne. Kivéve minket, akik közelről néztük végig a csapdába ejtését, megkínzását és a halálba kergetését. Aki pedig átlát a Tartuffe-ökön, maga is veszélybe kerül.

Nem telt bele egy év, és valamennyien ki lettünk utálva, dobva, kínozva az iskolából. Kapóra jöttek a március 15.-i diáktüntetések. Az állambiztonságiak kiszálltak az iskolába, a volt ötvenhatosok gyerekeit keresték, akik közül Marián Béla és Göncz Dani is a felvonulók között volt. Behívták és figyelmeztették őket, ne menjenek ki legközelebb az utcára. Persze újra

kimentek. Danit le is tartóztatták, és vagy hat hétre el is tűnt. Kígyóst könnyű volt gyanússá tenni, hogy bujtogatja a gyerekeket. Való igaz, hogy gyávaságnak nevezte otthon maradni. Én ezzel nem értettem egyet. A nyílt konfrontáció a rendőrállammal nem az én stílusom volt. Jobban kedveltem a hosszú távú stratégiát, amihez sok munka, önfegyelem, kitartás kell. „Lázítás nélkül felszabadítani, erőszak nélkül megkötni.” Ez volt a jelmondatom, a céloim. Építkezőket nevelni, akiknek van kitartásuk, személyiségük, és nem manipulálhatók. T.I. úgy szabadult meg Kígyóstól, hogy nem hosszabbította meg a szerződését. De ez még nem volt elég, minden iskolába utána telefonált, ahova szívesen felvették volna, mert angoltanárként mindig hiány volt, és bizalmasan közölte az igazgatóval, hogy vigyázzon, mert az ifjú kollegina politikailag veszélyes. Ezt annál is bátrabban megtehettem, mert nem kizárt, hogy megbízása is volt a feladatra, hiszen Kígyóst nyilván figyelték. Kapcsolatban állt ugyanis alternatív művészekkel, ifjabb Rajkkal, Najmányi Lászlóval, a Kovács István Stúdióval. Nem is tudott többé tanárként elhelyezkedni, a Corvina könyvkiadóba került, és szerkesztőként dolgozott a következő évtizedekben.

Velem már nehezebb dolga volt, mert mint közmegebecsülésnek örvendő kétgyerekes anyát aligha támadhatott meg nyíltan. Ráadásul semmi formai hibát nem találhatott a munkámban, nem késtem, nem hiányoztam, az adminisztráció napra kész volt, a gyerekek, a szülők bíztak bennem, az osztályomat számos programra elvittem és így tovább, és így tovább. Semmi támadási felületet nem hagytam a számára. Sőt a lélektani zaklatásának is mindig nevetve vágtam elébe: ne nézzen naivnak, átlátok magán. Egyszer ugyanis megpróbált az irodájában a tűző nappal szembe leültetni, miközben ő az árnyékba húzódott. Kedves Pista, ne próbálja eljátszani a kihallgató tisztet, nem veszem be. Gyerekesen átlátszó trükk. Arrébb húztam a széket, és vidáman folytattam vele a beszélgetést. Sőt megelőzve őt, amikor még csak megágyazott a majdani koholt vádaknak, még csak kísérletezett a pszichológiai zaklatással, még csak fogást kerestem rajtam, én tettem bejelentést ellene a fővárosi tanácsnál: olyan vezető, aki nem képes megfelelő munkahelyi légkört és a zavartalan munkához szükséges körülményeket megteremteni, ezért kérem az áthelyezésemet. Egy több napig tartó vizsgálat, kihallgatás kezdődött, ami alatt a kádári időkre oly jellemzően semmi fontos nem derült ki, de engem valóban áthelyeztek, még pedig a lakásomhoz közelebb eső Telekibe, az Árpádban pedig még egy-két évig minden értekezleten ott volt egy megfigyelő a fővárosi oktatási osztályról. Csak egy nagyon primitív és erőszakos kollégát, akiről kiderült, hogy még a megfelelő végzettsége sincs meg, és aki még csak mellékszereplő sem volt az ügyben, bár fény derült néhány ordenáré megnyilvánulására, helyeztek vissza általános iskolába.

Lényegében minden homályban maradt, de néhány év múlva T.-t az új békásmegyeri gimnázium igazgatójává nevezték ki, hiszen annyira tehetséges vezető, iskolaszervező, nincs is nála alkalmasabb széles e világon. Nem is szólva a gyerekszeretetről. Köztudomású volt, hogy délutánonként berendelt magához igazgatói kihallgatásra diákokat. Olyanokat, akiknek a szülei nem voltak hatalmi pozícióban, vagy legalább is könnyű volt őket sarokba szorítani, és hatalmas pofonokat osztott ki szemtanúk nélkül. Egy-két dobhártyarepedés is előfordult orvosi látellellettel alátámasztva.

Persze, aki nem közhelyekben gondolkodik, tudja, hogy ha valaki aljas, gyáva, fondorlelkű, még nem biztos, hogy ne volna tehetsége ehhez-ahhoz, például szerepet játszani, megtéveszteni, támogató klikket szervezni, lehetőleg olyanokból, akik korábban nem

szimpatizáltak velem. E holtta vált lelkek között is volt egy-két tehetséges ember, akik nem tudván feszültségben élni, inkább megadták magukat, vagy félték minden újtól, a hatvanas évek nyitottabb légkörétől, és azt hitték, hogy ha mellé állnak, a kisebbik rosszat választják.

Ezek díszpéldánya F. Éva volt. Néhány évvel utánam végzett a volt iskolámban, a volt osztályfőnököm keze alatt. Jó mintát kapott, milyen egy igényes tanár. Belsőszülött óbudai volt, a mamája párttag, aki a helyi nomenklatúrában is számított. Némi mézédés negédeskedés után, amit nekem adtak elő, kőkeményen az igazgató mellé álltak. Ez tudatos politikai döntés volt részükről. Ők a „stabilitást” választották a „fellazítással” szemben, és ennek az árát is hajlandók voltak megfizetni. Olyan emberrel vállaltak közösséget, akinek teljesen tisztában voltak a személyiségével, jellemével. Így nem meglepő, hogy később az új, békásmegyeri gimnáziumban is F. Éva lett T.I. egyik legfőbb támasza, aki segített legitimálni őt mint alkalmas vezetőt, és elfedni a személyisége torz, beteges vonásait. Eközben pedig a maga tanári attitűdjét igyekezett, legalább külsőségeiben az elutasított hatvanas évek habitusára hangszerelni, aminek talmi voltán aligha láthatott át a diákok vagy a szülők közül bárki is.

A helyi hatalmi játszmák felől nézve F. Éva sokkal eredményesebben töltötte be az egyensúly szerepét az igazgató mellett, mint korábban Ó.-né, aki a bizalmaskodó, kispolgári, félművelt fecsegésével semmilyen szellemi színvonalat nem képviselt.

De a lényegi kérdés nem a kis szemétdomb klientúrája, hanem az, hogy ki ad hatalmat ilyen ember kezébe? A Kádár-rendszer lényege éppen az volt, hogy a bepötytyözött, gyanúba keveredett ember mindig jobban kézben tartható. Persze nem árt, ha van mellette, aki már a jelenlétével is állandóan emlékezteti a mozgástere korlátaira. És persze a frissen alapított iskola céljaira. Csillaghegyen, a Római parton, az agglomerációban lakó funkcióknak hiányzott egy továbbtanulásra megbízhatóan felkészítő gimnázium. A három kerületi középiskola egyike sem garantálta a megfelelő színvonalat, a jobb budaiak innen csak többszöri átszállással voltak megközelíthetőek. A Belvárosban volt ugyan igényes iskolaválaszték, az Eötvös, a Veres Pálné, az Apáczai, a Trefort, ide azonban hosszú volt az út, meg a helyi ízlésnek túl intellektuálisak is voltak. Így aztán nem volt nehéz az új békásmegyeri gimnázium profilját meghatározni. Válogassa meg, kiket vesz fel, a gyerek ne keveredjen rossz társaságba. Legyen fegyelem, jó nyelvoktatás, eredményes felkészítés a továbbtanulásra. Entellektüelek, rebellisek kerüljenek, az iskola neveljen megbízható szakértelmiséget. T.I. békásmegyeri iskolája pontosan ezeket az igényeket elégítette ki, a helyi elit teljes megalégedésére.

Miután elmentem, megpróbálta terror alatt tartani az osztályomat. Ha már nem sikerült utánam nyúlni, tönkre tenni, legalább le akarta rombolni a munkám eredményét. Azzal ijesztgette őket, hogy helytelen politikai befolyás alá kerültek, ami előnytelenül hathat a jövőjükre. Csak néhány karrierista KISZ-esből sikerült némi együttműködést kicsikarnia. Pedig igyekezett minden eszközt bevetni, még az elkápráztatást is. A ballagásuk például ordenáré, fasisztoid giccs volt, amit a *Hannibál tanár úrból*, Fábri Zoltán filmjéből koppintott. Ugyanabban az amfiteátrumban, ahol a film tömegjelenetei zajlanak, este, fáklyás felvonulást, a fáklyák fényénél ünnepélyt celebrált a számukra. Mindenki el volt ragadtatva.

Ilyen szép ballagást még senki sem látott. A pszichológiai zaklatás mellett a legfőbb fegyvere a kábítás volt. A többséget elkábítani, a kiszemelteket levadászni. És már senki nem volt az iskolában, aki leleplezze. Mindezek ellenére az osztály többsége még harminc év után is őrizte a közös élményeink emlékét, amiről úgy érezték, ha két évig tartott is, jó irányba, az igényesség irányába befolyásolta az életüket.

A rendszerváltás után T.I.-nek volt pofája meghívni Göncz Árpádot az iskolájába, és a fia volt tanárának szerepében tetszelegni, miközben annak idején mint igazgató, a hivatalból együttműködők egyikeként segítette az állambiztonságiakat a diákok, köztük a fia ellen is fellépni.

Azért ne gondoljuk, hogy nem próbált utánam nyúlni, csak éppen nem merte olyan direkt, mint Kígyóssal. A jellemzésemet szabálytalanul küldte át a Telekibe. Ebben azt írta felkiáltó jellel, hogy: *világnézetét nem tudtam megismerni!* Szerencsére V. igazgató úr egészséges lelkű, racionálisan és gyakorlatiasan gondolkodó káder volt, aki azonnal megmutatta, milyen dokumentum érkezett volt iskolámból. Átlátta, hogy jobb nem belém kötni, ha ehhez semmi érdeke nem fűződik. Nem okos dolog más sarát magára venni. Azonnal láttam, hogy a jellemzés szabálytalan, nincs rajta a szakszervezeti elnök aláírása, és persze az enyém sem. Ekkor már előírás volt, hogy jellemzést csak így lehet készíteni. Sőt, az érintett megjegyzést is fűzhetett hozzá, ha jónak látta. Azonnal figyelmeztettem V.-t, hogy ha beteszi ezt az irományt a személyi anyagomba, ellene is bejelentést teszek. Tépje szét itt azonnal, a szemem láttára. Nem habozott, nyomban meg is tette.

Kígyóst elutálta a pályáról, én a Telekibe kerültem, E. üzemi újságíró lett, szegény N. Jancsi pedig belehalt a funkci szülei manipulációiba, a kisszerűen szadista igazgatója zaklatásaiba, a hatalmi játékokba, a gyenge idegrendszerébe, és a hatvanas évek elmúltával ránk köszöntő Brezsnyev-korszakba, amikor ismét a depresszió uralkodott el a legvidámabb barakk lakóin.

Nekem azonban az életem egyik legharmonikusabb korszaka kezdődött el éppen ekkor.

Hetvenhárom-hetvennégy

Hetvenhárom őszén elhagyva Óbudát, Zuglóban folytattam a tanári pályámat. V. igazgató úr, miután összetépte a szabálytalanul megírt jellemzésemet, várakozó álláspontra helyezkedett. Feltűnően nem szűrt ki velem, de nem is kedvezett semmiben. A pragmatikus kádáristák közé tartozott. Egészséges lelkű volt, higgadt, józan és illúziótlan. Minden pillanatban kész volt lecsapni, ha kellett, de ha nem kellett, értékelni tudta a szürke hétköznapiakat is. Megvolt a maga kis belső köre, szeretője, akik a jobb, tagozatos osztályokat kapták, akiknek hamarabb kijárt a jutalom, a béremelés, a beutaló egy balatoni üdülőbe. De a többiek is elváltak piszkálódás, kiszúrás, rosszindulat nélkül. Mindez nagy felüdülés volt az előző iskola feszült légköréhez képest.

Zugló is a német-zsidó békés egymás mellett élés kerülete volt, bár a nyilas időkben itt véres események zajlottak. Az oroszok már a körvasútsornál álltak, amikor a Thököly úti nyilas házban és környékén a legbrutálisabb vérengzés folyt, asszonyokat, gyerekeket, öregeket gyilkoltak számolatlanul. Ennek azonban már semmi külső nyoma nem maradt a hetvenes évekre. Az egykori nyilas házban hangulatos étterem működött kerthelyiséggel, erdélyi ételekkel, viszonylag megfizethető árakkal. Egy-egy kellemes vasárnapi családi ebéd is megfizethető volt itt havonta egyszer még egy olyan kispénzű családnak is, mint a mienk.

A kerület nyugalma már a helyi tanács hangnemén is lemérhető volt. A második kerületben, ahol korábban laktunk az arrogáns, kioktató, elutasító modor volt az uralkodó a portástól a telefonkezelőn át a hivatalnokokig. Zuglóban a barátságos udvariasság volt az általános érintkezési mód. Amikor először fel kellett hívnom a zuglói tanácsot, azt hittem, téves kapcsolat, olyan nyugodt, segítőkész hang jelentkezett be a telefonba. Mintha a két kerület nem is egy országban lett volna. Mi lehetett ennek az oka, ki tudja. Talán a városrész múltja, a nyugodt vidékiesség, a korábbi nagy mezőgazdasági területek, a jómódú bolgárkertészetek, a századelőn lassan kifelé terjeszkedő város a széles útjaival, a síkságon elnyúló, tágas zöld területek, a Liget, a Rákos patak, a kertés házak, a már győztes szecesszió életigenlő, kacsalábon forgó palotái. És talán az, hogy nem itt élt az uralkodó elit apartheidre hajlamos része.

De nemcsak a munkahelyem lett nyugalmasabb, a mindennapi élet is könnyebb lett hetvenhárom ősztől. Már mindkét gyermek a közeli óvodába járt, nem kellett őket keresztül cipelni a fél városon. Másfél-két kilométeres körzetben zajlott a mindennapi élet: óvoda, munkahely, bevásárlás, játszótér, a Thököly úton a kis magán balettiskola, ahova Esztit vittem hetente kétszer. Szemben velünk ott volt a stadion, a sportiskola, ahova később naponta jártunk edzésre, tornázni, korcsolyázni.

E.-vel is ígéretesen alakult a kapcsolatunk, a gyerekekkel türelmes volt, barátságos, bármit csináltak is, nem tudták kihozni a béketúrásból, vagy megzavarni a munkájában. Nyugalom áradt belőle, a gyerekek biztonságban érezték magukat mellette. Ő pedig I. terméketlen, kínlódó egyhelyben topogása helyett nagy iramban haladt előre a művei megalkotásában,

legyen szó szépirodalomról, fordításról, üzemi újságírásról, vagy tudományos munkáról. Lám, két gyerek mellett is lehet dolgozni, alkotni, ha valakinek megvan hozzá a képessége, a munkamódszere. E. egész nap dolgozott, amikor éppen nem rohangált a városban, a munkahelyein. Négy-öt témához olvasott állandóan. Aláhúzogatta a könyveket, a margóra megjegyzéseket, felkiáltójeleket írt, kis papírszeleteket tett a lapok közé, keményfedelű füzetbe jegyzetelt. Közben leül az írógéphez, nyers, első szövegeket fogalmazott, majd a már legépelt kéziratokat javította, előkészítve a gépíróőnek a következő tisztázásra. A nap minden percében olvasott, jegyzetelt, kéziratot javított, új szövegeket írt, egyik munkával pihenve ki a másikat. Mindezt a nagyszobában, amely egyszerre volt a kettőnk dolgozó- és hálószobája, meg a család nappalija. Bár a gyerekek a másik szobában játszottak, ott meséltem nekik, ott rajzoltunk, báboztunk, gipszeztünk, társasjátékoztunk, át-átszaladgáltak ide is.

A hetvenhárom-hetvennégyes tanév volt életem talán legnyugalmasabb időszaka. A családi életünk egyenesbe jött, a munkahelyemen nyugalom volt. Sok volt ugyan a munka, de béke volt. Új környezettel, új emberekkel kellett megismerkednem, az új iskolámban a gyerekek is mások voltak. Nyugodtabbak, de kevésbé életteliak, kevésbé motiváltak, tunyább volt a gondolkodásuk, lassúbb az élettempójuk, kivéve azt a néhány izgága, deviáns gyereket, akiket a belső kerületekből hoztak át különböző botrányok után. Szikrázó agyak, szenvedélyes viták itt nehezen voltak kicsiholhatók a nyugodt kispolgári életre beprogramozott átlagból. Itt azonban volt végre négy zavartalan évem, hogy végigvigyek egy osztályt. Se szülés, se állásváltogatás nem zavarta meg a munkám folyamatosságát. Volt időm órákra készülni, az osztályommal programokat csinálni, szakkört tartani, a gyerekeimet óvoda után különórákra vinni, játszani, foglalkozni velük, sőt még nyelvet tanulni, olvasni, E.-vel együtt, illetve számára dolgozni is. Itt volt az ideje, hogy az angolba annyi év kihagyása után újra belejőjjek. Erre a legjobb módszer az olvasás volt. Joyce-t olvastam, Jane Austint, Szolzsenyicint, Marcusét és másokat. Szótározás, szótanulás, a nyelvtan átisméltése, tankönyvek, munkafüzetek, drillek, hangkazetták, a beszélgetés a sok német, norvég és más vendéggel, E. nyugati konferenciákon megismert külföldi kollégáival. Hamarosan le is tettem a nyelvvizsgát.

Szép évek voltak ezek, hetvenhárom és hetvennyolc között, a nyugalom, a feltöltődés évei, a belső békéé. Jó tanár voltam, lelkiismeretes anya, jó feleség, és még a szellemi fejlődésemért is mindent megtettem, ami csak lehetséges volt. A nap huszonnégy órája kemény erőfeszítést igényelt, de mind kedvemre való volt. És mind úgy volt összeillesztve, hogy ne kerüljenek konfliktusba egymással. Délután négytől kilencig a gyerekeimé voltam, nem jártam el otthonról. Amíg ők egymással játszottak, olvastam, tanultam, órára készültem, de azzal a készenléttel, hogy bármikor leteszem a kedvükért, ami éppen a kezemben van.

Eszter lányom már felnőttként tette fel nekem a kérdést, amikor ő már megelégtelte a véget nem érő strapát, de én még fáradhatatlanul zakatoltam tovább: anyu, neked honnan van ez a sok energiád? Nyilván adottság, de mivel imádom a semmittevést is, illetve azt csinálni egész nap, amihez éppen kedvem van, azt válaszoltam, amit az öregektől hallottam gyerekkoromban, és amit magamon is megtapasztaltam: Akinek az Isten gyereket ad, ad annak erőt is hozzá. Nekem, hál'istennek, hármat is adott, meg szinte kifogyhatatlan erőt is hozzá.

Albánia

Horst, a felesége, Uschi és a nővére, Edit a barátaink voltak a hetvenes, nyolcvanas években. Horst úgy keveredett hozzánk, hogy valami Nietzsche-témán dolgozott, és egy német kutatótól kapta meg a címünket.

Edit nagyon kedves, melegszívű nő volt. Egy panel lakótelepen élt egyedül egy három szobás összkomfortos lakásban, amit nagyon ízlésesen rendezett be és patyolat tisztán tartott. Tulajdonképpen két hálószoba-nappali-étkezőkonyhás volt a lakás, sokkal korszerűbb beosztású és nagyobb alapterületű, mint akkoriban a mi lakótelepi lakásaink, ahol nem volt közös helység, és a szülők hálószobája volt egyúttal a nappali is. Eredetileg szociális bérlakások számára épült a ház. Edit szörnyülködve magyarázta, hogy ő előtte itt egy asszony lakott a két gyerekével, micsoda tömegnyomor. Mi nem tudtunk igazán elszörnyedni. Nekünk két szoba cselédszobánk volt, és öten voltunk, két felnőtt, három gyerek. És még ennek is örülhettünk. Másoknak még erre sem tellett, együtt laktak a szüleikkel. Szóval nem tudtunk a kapitalizmus és az elnyomás kegyetlenségén háborogni, amikor a nép állama még annyit sem nyújtott az *uralkodó osztályának*, mint azok, akik odaát jól kizsákmányolták őket. Edit egyedül élt a három szobában, volt autója, utazott kedvére, nem igazán tudtam felfogni, mi a baj a kapitalizmussal.

Horst középiskolában tanított, a fizetése az enyémenek a tízszerese lehetett. Nem volt gyerekük, Frankfurt egyik folyóparti negyedében laktak. Minden nyáron utazgattak, ahova jól esett. Mi háromévenként kaptunk ablakot az útleveleinkbe, hogy nyugatra utazhassunk, de egész családokat sosem engedtek ki, nehogy kint maradjanak. Valakit mindig otthon kellett hagyni túsznak.

Horsték elég gyakran jöttek hozzánk vendégségbe. Sokat vitatkoztunk. Ők radikális baloldaliak voltak, utálták a kapitalizmust, Amerikát, rajongtak mindenért, ami kommunista. A mi létező szocializmusunk nem lelkesítette őket igazán, inkább Kína és Albánia. Csak kacagni tudtam rajtuk. Mi éltünk már keményebb diktatúrában is, tapasztalatból ismertük a sztálinizmust, tudtuk, milyen hülyeségeket beszélnek, milyen illúziók rabjai. Én is másként gondolkodó voltam. A szélsőjobbon kívül minden tetszett, ami antikommunista. A hetvenes években amúgy is a Szovjetunió előretörését tapasztaltuk mindenütt a harmadik világban, így minden érdekelt, ami megállíthatja őket. Szabadságunk egyetlen záloga az erős Nyugat. Így láttam. Ő meg rajtam kacagott. Úgy beszélsz, mint a legvadabb német reakciók, a bajor Franz-Joseph Strauss. Nekem az ő, neki az én gondolkodásom volt teljesen szalonképtelen, sőt abszurd. Mondtam neki, hogy egy kis lakosságcsere kellene öt évre. Aki kommunizmusban él, menjen nyugatra, aki kapitalizmusban, menjen keletre. Meglátjuk, kik fognak előbb megszökni. Nem volt benne biztos, hogy nincs igazam. Valahol azért sejtette, hogy élhető, elviselhető viszonyok nem a kommunizmusban és nem a sztálinizmusban vannak. De azért elment Albániába egy kicsit körülnézni. Megpróbált objektív maradni, megtalálni azt, ami ott sokkal jobb. Biztos felsorolt néhány dolgot, de bevallom, én egyre sem emlékszem. Marhaságokat ritkán tudok megjegyezni.

Tulajdonképpen nagyon vicces és egyben nagyon elmenyitogató volt a találkozásom Horsttal. Sokban hasonlítottunk egymásra. Egymás tükörképei voltunk. Egy nonkonformista keletről, egy nyugatról. Egyik sem veszi be a maga térfelén a manipulációt, maga akarja kialakítani mindenről a véleményét. Nem fogékony az otthon megszokott indoktrinációra. És mind a ketten rém ócskának tartottuk a másik illúzióit az általunk oly jól ismert világról. Nekem Amerika ereje volt a remény a szabadságra, neki a Szovjetunió a biztosíték a kapitalizmus gátlástalansága ellen. Nekem a tulajdon és a szabad vállalkozás lett volna a személyes szabadság biztosítója, neki a kollektivitás a gátlástalan nagytőke és kizsákmányolás ellen, nekem az emberi jogok maradéktalan érvényesülése volt a vágyálmom, neki a szociális biztonság mindenkinek. És így tovább. Groteszk és mulatságos volt a szenvedélyes vitában egymás arcába néznünk, és meglátni a hasonlóságot a szöges ellentétben.

Kissé sportszerűtlenül azt kell mondanom, hogy a két képtelen állításból végül csak az egyik, az övé bizonyult képtelennek. A történelem az én vágyaimat teljesítette be. A megdönthetetlennek tűnő birodalom, amelynek foglyai voltunk, mégiscsak megszűnt. Ma az egyesült Európa polgára lehetek, és kamaszkori álmodozásaim, amiket Ady oly hétköznapi és mégis hihetetlen sürgönyeit olvasva éltem át („*Az esti gyorssal Párizsban. Bandi*”), ma már nem álmodok, sőt az EasyJettel még a svájci hegyeket is kihagyhatom.

Hogy ez a mi kis rendszerváltásunk ásatag eszméket, gyűlölködést, önsorsrontást és masírozó nácikat is feltámasztott a múltból, nem része a Horsttal folytatott vitánknak, bár szomorúvá tesz, és egy kissé lecsendesíti a diadalt, amit érzek, nagyobb szerénységre int, és végiggondoltatja velem, miben voltam *én* naiv.

Moszkva, Leningrád

Moszkva

Indulás és az út

Hetvenhárom őszén, alig hogy elkezdtem a tanévet az új iskolámban, máris a helyettesítésemről kellett gondoskodni. Szeptember végétől november elejéig ugyanis hathetes orosz nyelvi továbbképzésre voltam hivatalos Moszkvában. Ez kész helyzet elé állította az új igazgatómat, hiszen a programra még az előző tanévben „iskoláztak be”.

Ez volt életem harmadik külföldi útja. Majdnem tíz év telt el azóta, hogy Dórával bejártuk Lengyelországot, két éve pedig I.-vel Jugoszláviát. Most azonban egyedül utaztam. Pontosabban egy csoportnyi orosz tanárral, akik közül senkit sem ismertem, és akik az ország különböző részeiről érkeztek a Keleti pályaudvarra, hogy azután együtt folytassuk utunkat a szovjet fővárosba.

Az utazás elég nyomasztó volt, főleg azért, mert hermetikusan el voltunk zárva a külvilágtól. A hálókocsinkat tilos volt elhagyni, még az ablakokat sem lehetett lehúzni. Tisztára, mint egy fegyencszállítmány utaztuk át a fél Szovjetuniót. Akár félhettünk is volna attól, vajon nem Szibériában kötünk-e ki végül. De ha megfordult is ilyesmi fejünkben, nem igazán komolyan. Inkább nevetségesnek tartottuk azt a paranoiát, amivel elzártak bennünket a szovjet valóságtól. Az ablakon át nem sok mindent láttunk. Talán Munkácson vagy Lembergben (Lvov) állt meg először hosszabban a vonatunk. Mi persze nem hagyhattuk el a fülkénket, de az ablakból láttuk a fejkendős parasztasszonyokat fonott kosárral a karjukon, amint a le- és felszálló hazai utasokat almával kínálták. Szép piros almák voltak, és minden kupac tetején ott állt a kóstoló, egy megkezdett alma, amibe az érdeklődők mind, egyik a másik után bele is haraphattak. Rabság a vasúti kocsiban, almakóstolás szovjet módra, reméltük, hogy az emberiség eme történelmi laboratóriumában nem a számunkra is kötelező jövő készül. Pedig ki tudja, lehet, hogy ezek a parasztasszonyok szabadságként élték meg a sztálini időkhöz képest, hogy itt kínálhatják az árújukat a pályaudvaron.

Megérkezés és az első ütközetek

Moszkvában azután hirtelen sokkal többen lettünk, mert az NDK-ból és Szlovákiából is csatlakoztak hozzánk tanárok. Minden csoport kapott egy idegenvezetőt. A mienk jól beszélt magyarul. Egy ritka nyelvet akart tanulni, és a magyart választotta. A Kárpátaljára mehetett gyakorolni, ami ritka privilégium volt, hiszen a Kárpátalja szigorúan elzárt területnek számított, ahová csak különleges engedéllyel lehetett utazni, mint nálunk annakidején Sopronba, határsáv-engedéllyel. Elbeszélése szerint nagyon szeretett ott lenni. Sokkal nyugatiasabb szokásokkal és életformával találkozott, mint amit megszokott. Már jól ismerte a magyarokat, akik úgy voltak Moszkva-szerte elkönyvelve, mint afféle rebellisek, akik mindenben vitatkoznak, semmi sem jó nekik úgy, ahogy van. Ez velünk is így volt. Minden nyelvi órára, laborra (kiejtés, intonáció javítása) szorgalmasan eljártunk, de a politabzorról testületileg meglógtunk. A politabzor kötelező foglalkozás volt minden héten. Itt tekintették át számunkra a nemzetközi helyzetet, a szocializmus építésének aktuális kérdéseit. A magyarokat ez a rizsa nem érdekelte. Amint azonban észrevették, hogy eszünk ágában sincs fejtágításra járni, elrendelték, hogy a ruhatár a kabátokat csak a foglalkozás végén adhatja ki.

A ruhatáros nénik, mint nálunk a korabeli házmesterek, kalauzok, nagy buzgalommal hajtották végre az utasítást. Mi azonban nem jöttünk zavarba. Soha többé nem adtuk be a kabátunkat a ruhatárba.

A továbbképző intézet minden emeletén állt egy asztal, ami mögött egy nagy fontosságú gogoli, bulgakovi barisnya ült. Otthon takarítónőnek néztük volna. Ő volt a gyezsurnaja, aki az emelet rendjéért felelt. Ha valami szokatlant tapasztalt, azonnal intézkednie kellett, de ha valamilyen hivatalos személyt nem találtál, készséggel eligazított. Ő irányított el minket a kultúrprogramokért felelős elvtársakhoz is. Nagyszerű, mondtuk, hogy elmehetünk a Bolsojba, de miért az *Aidára* szól a jegyünk. A kultúros nem is értette, hogy mi a bajunk, de rögtön rákérdezett: Maguk magyarok? Igen, de miért érdekes ez? Mert a magyaroknak folyton kifogásuk, megjegyzésük van, ahelyett, hogy örülnének annak, amit kapnak. Próbáltuk megértetni vele, hogy Moszkvában mi a *Borisz Godunovot*, az *Igor herceget*, az *Anyegint* vagy az *Ivan Szuszanyint* szeretnénk megnézni. Az *Aidát* bárhol láthatjuk, de orosz operát autentikus előadásban sehol másutt. Nyilvánvaló volt, hogy az ő koncepciójuk éppen az ellenkező megfontoláson alapult. Azt akarták nekünk megmutatni, hogy ők európai műveket is magas színvonalon tudnak játszani. Csakhogy mi meg éppen az orosz kultúrára voltunk kíváncsiak. Persze ilyen tévedés nem csak Moszkvában fordulhat elő. Amikor New Yorkban jártunk, vacsorára voltunk hivatalosak az osztrák író, Hermann Broch fiához. E. évek óta levelezésben állt vele mint németül is publikáló Broch-kutató. Broch junior japán felesége paprikás csirkével kedveskedett nekünk. Nagyon meg voltunk hatva, és természetesen nem említettük, hogy bármilyen japán ételnek jobban örültünk volna, mint egy nem egészen autentikus paprikás csirkének. Persze én is estem már hasonló tévedésbe, amikor egy olasz ismerősünket saját sütésű pizzával kínáltam. Nagyon ízlett neki. Kérdezte is, mi volt ez, valami magyar specialitás? Meglepődve hallotta, hogy pizza. Kicsit zavarba jött, majd kivágta magát: az ő mamája kicsit másképp készíti.

Végül sikerült megpuhítani a kultúrost, és kicseréltette a jegyekeinket a Borisz Godunovra. Csak a miénket. A németek, szlovákok engedelmesen az *Aidára* mentek. Azt azért nem úsztuk meg, hogy egy kis erkölcsi és történelmi oktatásban ne részesüljünk. Meg kellett hallgatnunk, hogy amikor ő kollégista volt, télen, törött ablak mellett, fűtés nélkül is boldogok voltak, mert tanulhatnak. Beragasztották újságpapírral a hiányzó ablakot, és nem követelöztek. Meg tudták becsülni, amit a szovjet állam nyújt nekik, hiszen a cári Oroszországban a nép fiai nem járhattak egyetemre. A maiak meg elvárják, hogy mindent készen kapjanak. Nekünk is illett volna inkább hálásaknak lenni, sem mint reklamálni, igényeket bejelenteni.

A különböző nemzetiségű csoportok jól megfértek egymással, bár a mi egyénieskedésünket némi irigységgel szemlélték. A szlovákok úgy tettek, mintha nem tudnának magyarul, de kiugrattuk a nyulat a bokorból. Állandóan finomabbnál finomabb ételek elkészítésének módozatait beszéltük meg, ha a közelünkbe merészkedtek: paprikás csirke galuskával, túrós palacsinta, Jókai bableves füstölt hússal, csipetkével, sült kacsa vöröskáposztával. A harmadik héten már ránk szóltak, persze tökéletes magyarsággal, hogy hagyjuk már abba, mert ez kibírhatatlan. Cserében étkezés után az ebédlőben provokatív céllal hazafias dalokat énekeltek hangsúlyozottan az *Ő Tátrájukról*. Mondom a többieknek, ezt nem hagyhatjuk annyiban, énekeljük el a Kossuth nótát. Ne izélj már, abból még bajunk lehet. Csak nem képezed, hogy a Kossuth rádió szignálját tilos énekelni? Ez meggyőzte őket, és ahányszor rázendítettek a Tátra dicséretére, mi már kezdtük is: *Kossuth Lajos azt üzente... Éljen a magyar szabadság, éljen a haza*. Ez tényleg lehűtötte őket némiképp, sőt meg is illették a halált megvető bátorságunktól. Úgy is kell. Akik egy puskalövés nélkül engedték az országukat megszállni, jobb is, ha egy kicsit szerényebbre veszik a figurát.

Biztos, hogy a mi csoportunkban is volt beépített ember, akinek jelentést kellett írnia rólunk, de mi nem féltünk tőlük. A szlovákok és a németek annál inkább. Mi, annak ellenére, hogy az útlevelünk csak Moszkvára volt érvényes, elhagyni csak a hivatalos programok keretében lehetett, kimentünk Zagorszkba. Bár figyelmeztettek minket, hogy a vonaton ellenőrzések vannak, és akinek nincs engedélye, leszállítják, elveszik az útlevelét, és komoly bajba

kerülhet, mi csak kimentünk, és nem is bántuk meg. Volt köztünk olyan is, aki hét végére elment a Baltikumba, sőt olyan is, aki ismerősökhöz Szamarkandba, bár lehet, hogy nekik volt még otthon beszerzett engedélyük.

Zagorszk eredeti neve Szergjjev Poszad (a kilencvenes évek óta ismét az), és a pravoszláv vallás egyik központja. A kolostor templomainak freskóin, ikonosztázán Rubljov és Danyiil Csornij is dolgozott. Ezek ugyan nem maradtak fenn, de néhány eredeti Rubljov-ikon azért még akadt. A kolostor épületei a tizenöt-tizenhetedik századból valók. Nagyon szeretem a hófehér, hagymakupolás régi orosz templomokat, főleg a kisebbeket, a rusztikusabbakat. A zagorszki főtemplom bár nem kicsi, de még messze van a későbbi túldíszítettségtől. Csodás látvány az öt színes (nem arany) kupolájával. A városka díszje a kreml, azaz a vár, sokszor már inkább palotanegyed. Sokan azt hiszik, hogy kreml csak egy van, nagybetűvel, holott minden régi orosz városkában találsz egyet, kisbetűvel. Zagorszkban végre láthattunk régi földszintes faházakat is, amiket Moszkvában már régen ledózeroltak, és persze sok-sok pópát, ami nem meglepő, hiszen itt működik a papi szeminárium, ami csak a sztálini időkben volt zárva.

A szovjet valóság, a moszkvai hétköznapok

A kötött programok közül a Lenin mauzóleumot nem hagyhattuk ki, bár nagy készletet éreztünk rá. Mégis csak egyedi és jellemző látnivaló, még akkor is, ha többen kételkednek a holttest valódiságában. Nem csoda, hiszen a Szovjetunió a fennállása óta annyi hazugsággal kábította már a világot, hogy mindenben azonnal szemfényvesztést gyanít az ember. Az például világosan kiderült, hogy a híradókban mutatott kígyózó sorok a mauzóleum előtt, aminek talán a Csendes-óceánnál találod a végét, merő megtévesztés. A nyitva tartási idő ugyanis olyan rövid, hogy már emiatt is feltorlódnak a látogatók. A nap többi részében természetesen egy lélek sincs a téren. Nem is lehet, hiszen tilos csoportosulni. Amikor a nyitás közeledik, szigorú szabályok lépnek életbe: alapos motozás után a térnek egy kordonokkal hermetikusan lezárt részére terelnek, ahol egyes sorokba rendeződve kell várakozni. A sort fegyveres őrök vigyázzák. Ha várakozás közben az ismerősök, barátok egymás mellé állva kezdenek beszélgetni, az őrök azonnal visszaparancsolják őket a helyükre. A látogatók csak négyesével, ötösével léphetnek a mauzóleumba, ahol folyamatosan kell haladni, megállni, nézelődni nem lehet. Az őrök azonnal továbbhajtják azokat, aki tüzetesebben meg akarnák nézni a halottat. Bevallom, amikor vagy egy órai egy helyben topogás után durván ránk szóltak, hogy álljunk fegyelmezetten, ne csoportosuljunk, elegendő lett az egészből. Nem óhajtottam részt venni ebben a szemfényvesztő és brutális cirkuszban. Megfordultam és elmentem anélkül, hogy láttam volna Lenint.

A társadalom brutalitása máshol is megnyilvánult. Csörtettek a metróban, az utcán, csúcsforgalomban neked jöttek, nem kértek bocsánatot, sőt úgy néztek rád, mint aki a legelemibb viselkedési szabályokkal sincs tisztában, maflán bámészkodik, folyton útban van. Ha áru érkezett egy boltba, azonnal hatalmas tömeg futott össze. Ilyenkor mindig akadt egy önkéntes rendcsináló, aki kettős sorokba parancsolta az embereket, és tintaceruzával a karjukra írta a sorszámukat. A boltba csak ennek bemutatásával lehetett belépni. Ilyen méltatlanságot egyetlen európai sem tűrne el, az oroszok meg úgy viselkedtek, mintha ez lenne az élet legtermészetesebb rendje. Mindezt egy cipőbolt előtt elhaladva éltem át. El sem tudtam képzelni, mi történik itt, míg az emberekkel beszédbe elegyedve meg nem tudtam, hogy áru érkezett. Nem tudják, pontosan mi, de nem szalaszthatják el.

Lakni a Sabolovkán (kiejtve: Sabalovka) laktunk másfél-két szobás összkomfortos panellakásokban, szobánként ketten-ketten. Mi másfél szobában hárman voltunk, saját konyhával, fürdőszobával. Hihetetlen luxus volt ez egy átlagos moszkvai lakás népsűrűségéhez képest. A panelházak sehol sem az építészet kimagasló teljesítményei, de ahogy itt a burkolás, a sarokillesztések, a konyhai és fürdőszobai szerelvények oda voltak gányolva, olyan durva és silány munkát még életemben nem láttam. A metrómegálló közel volt, gyorsan be lehetett érní a belvárosba. Egyszer megnéztem a térképen, hogy egy bizonyos

célpont nincs is messze, csak két-három sarok. Akkor lepődtem meg, amikor a moszkvai léptéket a valóságban is megtapasztaltam. Minden sarok közel egy kilométer. Moszkva nem az a város, ahol csak úgy sétálgat az ember. Gyorsan felszálltam egy járműre. No, nem a metróra, mert annak a megállói három-négy kilométerre vannak egymástól.

Sokan azzal töltötték a szabad idejüket, hogy sütöttek, főztek, összejártak, ettek, ittak, dalolászta, mint az otthoni kollégisták. Már ha volt mit főzni. Húst, gyümölcsöt, zöldséget alig lehetett kapni, legfeljebb káposztát, céklát és krumplit. Bár a krumpli is nagyon vacak volt, szürke, szemetes, sáros, néha rohadt is. Ha az üzlet előtt, az utcán megjelent néhány láda bolgár vagy magyar alma, elképesztő sorok verődtek össze percek alatt. Nehéz volt C-vitaminhoz jutni. Liszt, cukor, kenyér, tejtermék viszont bőven volt, és az utóbbi nagyon finom. Itt ettem, pontosabban ittam először kaukázusi kefirt. Remek volt a túró, a joghurt, a tej is. Mindig volt bőven tojás, meg magyar és bolgár konzervek: zöldbab, zöldborsó, kompót. Néha még fagyasztott magyar csirkét is lehetett kapni. Nálam a főzés abból állt, hogy egy serpenyőbe tettem egy kis konzervborsót, ráütöttem két-három tojást, és már is kész volt a vacsora.

Minden bolt fojtogatóan bűdös volt, mert mindenütt árultak kimért, sózott halat. Elviselhetetlenül émelyegtem tőle. Az utcán azonban isteni csomagolt fagyaltokat árultak, két nápolyiszerű ostya között parféra emlékeztető hatalmas jégkrémet. Ilyet télen, nyáron állandóan lehetett kapni, és szinte minden utcasarkon volt pirog árus is. Én a húsosat szerettem a legjobban. E kettő nekem ebédre, vacsorára, nassolásra egyaránt megfelelt, és még olcsó is volt. Itthon, a pesti utcákat róva még sokáig hiányzott a moszkvai fagy és a húsos pirog. Amikor megnyílt a Rákóczi úton a Semmelweis utca sarkán a szovjet kultúra háza, végre Pesten is lehetett pirogot kapni, bár ízben és méretben alig hasonlított a moszkvaihoz. Annál jobban élveztük a Semmelweis utca sarkától egy kicsit beljebb megnyílt orosz étterem fogásait. Kedvencem az agyagköcsögben főtt szoljanka volt lángossal fedve. Ehhez foghatót csak Berlinben ettem a Pasternak étteremben, Prenzlauerbergben nemrég, amikor születésnap ajándékként csábítottak ki a gyermekeim, hogy meggyőzzenek, Berlin is szerethető város. De még a Pasternak szoljankája sem volt olyan tökéletes, mint a pesti, anno.

Az orosz művészetek nyomában I.

Egy győri kollaganővel mászkáltam Moszkvában, bár leggyakrabban egyedül. Először is elmentünk a Tretyakovba. Bár hivatalosan is elvittek bennünket, de akkor kevés volt az idő, és főleg a szocreált bemutató termekbe tereltek minket, ami persze egyáltalán nem érdekelt. Amikor visszamentünk, főleg a régi képtárat néztük meg, az ikonokat, a Rubljovokat, meg a 19. századot. Szeretem Vasznyeocovot, néhány Vrubelt, Repint, Levitánt. Persze a legrealistább képeiket rakták ki, és keveset abból, amit igazán szeretek, az impresszionista, népi-bizáncias-szeccsessziós műveiket. Szeretem az orosz futuristákat, avantgárdot, konstruktivistákat. Nos, ezekből szinte semmi sem volt látható.

A Puskin Múzeum igazi élmény volt. Az ókori, középkori, reneszánsz és barokk anyagot is megnéztük. Egy szép Cranach, egy híres Canaletto: *A Dózse eljegyzzi az Adriai tengert* (Browning verse és a *Galuppi toccata*. Talán Browning előtt is a Canaletto kép jelent meg gondolatban, amikor a verset írta). De a francia impresszionisták és a modernek voltak rám igazán nagy hatással. Ennyit eredetiben együtt még sosem láttam. Itt és az Ermitázsban a Scsukin- és Morozov-féle nagyszerű gyűjtemény darabjai jelentik a látnivaló nagy részét. Monet, Degas, Pissarro, Cézanne, Van Gogh, Gauguin, Matisse, Picasso. Valóban bódító kavalkádja egy egészen más világnak, mint amiből a termekbe léptünk. Picassóból akkoriban a kék és rózsaszín korszakot kedveltem a legjobban. Szerencsére itt is, és Leningrádban is volt belőlük néhány. Amíg az Arlekin-es, Pierrot-s képeket néztem, állandóan a Prágában látott korai önarcképe járt az eszemben, amit azóta is nagyon kedvelek. Egy nagyon karakteres,

szinte síkban ábrázolt fiatal földközi-tengeri férfiarc, kicsit egyiptomiasan stilizált, a legfontosabb vonalakra szorító, nyomatékosan kiemelt vonásokkal, nagy fekete szemekkel. Elszánt, kemény, öntudatos, a maga útját járó fiatal férfi, aki mégis tele mély érzésekkel. Nem az a cinikus, mindent megélt kókler, akivé később a siker tette, és akit mindenki ünnepel és jól megfizet a vörös Moszkvától az antikommunista boszorkányüldözésbe belebutult Washingtonig.

Kószáltunk mindenfelé, ahol a régi Moszkvából valamit is látni lehetett, de jószerével mindent lebontottak már. Síralmas volt a Kuznyeckij mosztot vagy a Tverszkaját megkeresni, az utóbbit éppen Gorkij utcának hívták. Még Sztálin idején bontották le a nagy részét, hogy kiszélesítsék, majd telerakták tök egyforma szocreál rémségekkel. És mit hozott az olvadás? Ugyanazt. A Rosszija szálló borzalmas üveg-beton tömbje kedvéért szinte teljesen eltűntették a régi kereskedőnegyedét a templomaival együtt. Az Arbat nagy részét a Kalinyin sugárút miatt rombolták le. Borzalmas volt ezeket a falanszterszerű épületóriásokat látni a szép régi városnegyedek helyén. És milyen büszkéek voltak arra, hogy túl tesznek Amerikán. Faházak, középkori, de még a tizenyolc-tizenkilencedik századi nemesi és polgárházak is eltűntek a nagy modernizálásban.

A Tolsztoj utca volt az egyik kivétel. Itt állt viszonylag jó állapotban a tizenhetedik századi Nyikolaj Hamovnyiki templom. Tolsztoj ide járt, ha a városban telett, amíg ki nem akolbólították az egyházból. Amikor arra jártunk, épp egy halott fölött virrasztottak. Néhány szép, régi ikon is volt itt, de nem akartuk nagyon feltűnően megcsodálni őket, nehogy megzavarjuk a gyászolókat. A székesegyház mellett, a rémes betonkolosszusok árnyékában még láttunk egy-két düledező faházacskát. Az egyikből egy fogatlan öreg néni kászálódott elő, hallva az idegen beszédet. Azonnal a cáratyuskát siratta. Ezek minden szépet elpusztítanak, vélekedett. Vajon miért nem félt idegenekkel szóba állni, és ilyeneket mondani? Talán nagyon öreg volt, vagy az egyház védelme alatt állt, ki tudja. Ő maga úgy nézett ki, mint egy Baba Jaga.

Ebben az utcában van Tolsztoj városi háza, Moszkva egyik Tolsztoj múzeuma. Itt lakott a családjával a téli hónapokban vagy húsz éven át. A kétszintes szép, régi faház ennek köszönheti, hogy megmaradhatott. A Csehov-házat már nem veszi körül egy kis régi negyed, csak az épület maga idézi fel a régi Moszkvát, a módos polgárok otthonait. A Szadovaján áll, kétszintes vakolt faház ez is, de modernebb, polgáribb, mint Tolsztojé. Csehov nem sokáig lakott itt, mert hamarosan Melihovóba költözött, majd Jaltába. Sajnos, a jaltai házat az üvegverandával csak fényképen láttam. Szívesen megnézném, az valahogy igazán csehovos. Felidézi a vidéki európeai orosz intelligencia ízlését, mentalitását, ami aztán nyomtalanul tűnt el a forradalom után, de különösen a sztálinizmus alatt.

Kicsit Puskin nyomát is követtem, ha már a belvárosban mászkáltam. Az Arbaton ott áll az a szép kis kétszintes, erkélyes, empire stílusú ház, ahol friss házasként Natalja Goncsarovával lakott. A híres Puskin-szobor pedig a bulvár és a Tverszkaja találkozásánál, a Puskin téren látható, bár már nem az eredeti helyén. Amikor harminchétben lerombolták a Krisztus Passiója templomot, szegény Puskit is áthelyezték. A szobrot a moszkvaiak mindig is a magukénak érezték, hiszen nem állami ukázra készült, hanem közadakozásból. Ez volt az első szobor Oroszországban, amelyet költőnek emeltek. Az avatáson Dosztojevszkij beszélt. Puskit olyan különleges zseninek nevezte, aki angolabb volt az angoloknál, franciább a franciáknál, mohamedánabb a muzulmánoknál. Ha tovább élt volna, talán azt is meg tudta volna értetni a nyugatiakkal, mit jelent orosznak lenni, mondta Dosztojevszkij. A jelen lévő Turgenyev megkönnyezte a szavait.

Puskin szobra az avatástól kezdve kultuszhely lett. Voltak itt spontán versolvasások, zenélések. Nem véletlen, hogy a hatvanas években a disszidensek is ezt a színhelyet választották, hogy megmutatkozzanak a nyilvánosság előtt. Minden 1965. decemberében kezdődött, amikor itt letartóztattak egy húszfős csoportot, de néhány óra múlva szabadon kellett engedniük őket, hiszen az elkobzott transzparenson ez állt: „Tiszteld a szovjet

alkotmányt”. Akkor ismertük meg Daniel és Szinyavszkij nevét, akikért a demonstráció folyt. Rá akarták szorítani a hatóságokat, hogy legalább a saját törvényeiket tartsák be. Később megismertük a többi disszidens nevét is, Bukovszkijét, Szaharovét, Scsaranszkijét, és persze azokét, akiknek a műveit is olvastuk, bár tiltott irodalom volt, Szolzset, Salamovot, Amalrikot. Amikor a hetvenes évek elején elolvastam a *Megéri-e a Szovjetunió az 1984-et*, az egész nyugattal együtt jót mosolyogtam Amalrik naivitásán. Hol van olyan erő, amely egy ilyen brutális rendőrállamot képes lenne megdönteni. Bár Amalriknak nem volt igaza az okok megjelölésében, az időt mégis majdnem pontosan eltalálta. Arra azonban nemcsak ő, de mások sem számítottak, hogy éppen azok fogják a kommunizmust felszámolni, akik a hatalmat gyakorolják és az állami erőszak eszközeit birtokolják. Ha ők nem vágytak volna arra, hogy az állami vagyont széthordják, és úgy éljenek, mint az irigyelt amerikai multimilliárdosok és maffiózók, még ma is szilárd lenne a szovjet hatalom.

A tüntetések később is folytatódtak, de akkor már nyíltan a helsinki záróokmány és az emberi jogok jegyében. És folytak a letartóztatások, kiutasítások, kényszer pszichiátriai kezelések, zárt városokba száműzések. De az ellenállás sem hagyott alább, a szamizdat, a külföldre csempészett kéziratok, a hatalom viselt dolgainak leleplezése.

A Tverszkajától és Puskintól nincs messze Majakovszkij szobra. Ötvennyolcban emelték. Majakovszkij ugyan mindig is a par excellence kommunista költő volt, de legtöbb műve, költői-emberi magatartása mégsem volt a szocreál kánon része. És nemcsak a futurista korszakának kiáltványai, versei, némafilmjei, vagy a Burjukkal, Hlebnyikovval, Krucsonijjal rendezett polgárpukkasztó heppeningjei miatt. A későbbi, a szovjet bürokráciát bíráló harcos versei sem voltak igazán szalonképesek, nem is szólva a satirikus-groteszk színdarabjairól, amik az új szovjet valóságot neveltették ki, és stílusukban harsányak, lázadók, avantgárdok voltak. Mejerhold színháza számára írta őket (*Poloska, Gózfürdő*), aki az avantgárd színjátszás máig ható teoretikusa és rendezője volt. Szegény Mejerhold! Le is tartóztatták és ki is végezték negyvenben, miután, bár már hatvanöt éves volt, borzalmasan megkínózták. Majakovszkij ezt megúsza, még a sztálini terror tombolása előtt, 1930-ban öngyilkos lett.

A hrucsovi olvadásba jól beleillett Majakovszkij. A korszak költői, Voznyeszenszkij, Rozsgyesztvenszkij, Jevtusenko, Ahmadulina és mások gyakran tartottak itt felolvasásokat, nemcsak az ő műveiből, de a sztálinizmus áldozatainak írásaiból is (Mandelstam, Paszternak). Itt lehetett később Viszockijt, Okudzavát, Galicsot meghallgatni. A helyszínen „kalóz”-felvételek is készültek, amik aztán a szamizdathoz hasonlóan terjedtek országszerte.

Bulgakov és Gogol

Magányos mászkálásaim Bulgakov nyomát is követték. Először a Novogyevicsij temetőben, ahol persze Gogol, Csehov és mások sírjánál is megálltam. Bulgakové a legkevésbé közhelyes, legkevésbé patetikus. Íme a mellőzöttség előnye. Nem a hivatal készítetteti a síremléket. Bulgakov sírján egy csiszolatlan, érdes felületű, szabálytalan félgömb alakú fekete gránittömb áll egyszerű táblával, amin az ő és a felesége neve olvasható. Körülötte szétszórta kis, színes kerti virágok, semmi kimódoltság, semmi hamis pátosz, csak szépség és természetesség. Jelena sokáig keresett egy Bulgakovhoz illő követ, és csak később tudta meg, hogy amit kiválasztott, Gogol korábbi sírjáról való. Ha igaz, ha legenda, nagyon is bulgakovos a történet. Éppen még igaz is lehet, hiszen amikor a sztálini időkben a Danyilov kolostort fiatakorúak börtönévé alakították, Gogol koporsóját átvitték a Novogyevicsij temetőbe, ahol új síremléket kapott, egy kimérten ünnepélyes, visszafogottan naturalistát. Nem ízléstelen, de nem is invenciózus. Nem úgy, mint Nyikolaj Andrejev 1909-ben az Arbat téren felállított szobra, amit Sztálin leszedetett. A helyén ma is Tomszkij szocreál Gogol-szobrát láthatjuk. Andrejev nem a cári rendszert leleplező satirikus író ábrázolta, hanem ahogy Repin a szobor avatásakor mondta, egy mártírt, aki oly sokat szenvedett Oroszország bűnei miatt. Ma ezért

van két Gogol-szobor Moszkvában, ugyanis Andrejev művét újra felállították annak a háznak a parkjában, a Nyikitszkij bulváron, ahol Gogol elégette a Holt lelkek második kötetét, és ahol meghalt. Persze kár vitatkozni, hogy melyik az igazi Gogol, mert az maga az életmű, amely a vidám, ukrán mesevilágtól a Revizor abszurdján át a groteszk pétervári elbeszélésekig, és Csicsikov elképesztő bizniszéig ível, amelyeket Oroszország-szerte űz a halott jobbágyokkal. És talán az, amit Bulgakov rajzolt róla *A Mester és Margaritában*. Gogol ő vagy Bulgakov? Vagy a művész, aki ugyan védtelen a világ gonoszságával szemben, de a szentségtől a profánig, sőt a blaszfémiáig, a tragikumtól a farce-ig mindent képes elegyíteni egymással?

A Danyilov kolostor temetőjében elbontott sírok kövei, így Gogolé is, kőfaragókhoz, sírkövesekhez kerültek. Így találhatott rá az egyikre Jelena Szergejevna, mit sem sejtve az előtörténetéről. És most új alakban ott áll Bulgakov sírján.

Sétálgatva a Szadovaján, a 302/B valójában a tízes számú ház, ahol Bulgakov első feleségével lakott. Itt van a közelben a Patriarsije Prudi egy, azaz egy tóval a közepén, hiába áll a nevében többes szám. Megtaláltam a Herzen-házat is, ami olyan, mint Rosztovék háza a Háború és békében (talán Tolsztoj is erről mintázta). A Mester és Margaritában ez a Gribijedov-ház, a TÖMEGÍR színhelye. A belvárosban és a megmaradt Arbaton sétálva persze nem tudtam azonosítani, hol lehetett az alagsori ház, vagy Margarita lakása, és a régi hangulatból sem sok maradt. Később Okudzava miatt mégis sokszor gondoltam ezekre a sétákra. Máig is nagyon szeretem a dalait. *Ah Arbat, moj Arbat, ti majo prizványije, ti i rádoszty maja, i maja beda, Ah Arbat, moj Arbat, ti maja religija, masztavije tvaji padamnoj lezsát, Ah Arbat, moj Arbat, ti majo atyécsestvó, nyikakda, da kanca nye prajtyi tyibjá.*

A Verébhegy, ahonnan Woland és kísérete a Mesterrel és Margaritával elhagyja a várost, nos, a Verébhegy akkor Lenin-hegy volt a Lomonoszov egyetemmel és még néhány más felhőkarcolónak nevezett szovjet építészeti remekkel. A kilátás szép, de maga a Sztálin-torta, ahogy a moszkvaiak nevezték, rém ronda. Volt ott egy régi templom is, ahol éppen mise folyt, amikor betévedtem. Meglepett, mennyien vannak. Gyertyát gyújtottak, énekeltek. A pópának szép bariton hangja volt, amint a *Gospogyi pomiluj*-t énekelte. Csak nyolc-tíz évvel később kezdtem foglalkozni a regénnyel, a Bulgakov-szakirodalommal, így sok helyszínről nem tudtam még, hol lehetett. Melyik volt a ballusztrádos ház, ahova Lévi Máté érkezik Jesua üzenetével, hol volt Latunszkij lakása, vagy a Sztravinszkij-féle szanatórium? A Sándor-kertet azonban, ahol Margarita Azazellóval találkozott, megtaláltam a Kreml fala mellett.

Az orosz művészet nyomában II.

Tulajdonképpen a közös programokra, kirándulásokra sem lehetett panaszunk, a Kreml palotái, a kincstár, a nagy és híres székesegyházak, a Vaszilij Blazsennij, az Archangelszkij, a Blagovescsenszkij, az Uszpenszkij, ha futólag is, mind részei voltak. Ezek valóban Moszkva világszínvonalú látnivalói, amelyek alkalmasak arra, hogy a lenyűgözésre vágyókat lenyűgözze. A magabiztos egyházi és világi hatalom monumentális önfényezései mindig is fontos részei voltak a művészet történetének, legyen szó a Vatikánról, Versailles-ról vagy Pétervárról, de ritkán lesznek részei legszemélyesebb élményeimnek. Persze vannak kivételek. Az egyiptomi művészetet monumentalitásában is nagyon szeretem. Igaz, nem annyira a piramisok és a szfinxek ragadnak magukkal, mint inkább a falakra, szarkofágokra, szobrokra festett arcokat tudom vég nélkül csodálni. De ne legyünk igazságtalanok. Még azután is, hogy a cári hatalom kiépülésével, majd Oroszország nagyhatalommá válásával egyre reprezentatívabbá alakították át a Kreml székesegyházait, és azok egyre inkább az egymással összefonódó világi és egyházi hatalom jelképei, ünnepeinek csillogó helyszínei lettek, őrzik a bizánci-orosz egyházi építészet eredendő szépségét.

A Zolotoje kolco régi orosz kisvárosai, középkori fejedelmi központjai azonban valóban nekem szólóan csodások voltak. Csak egy napos busz kirándulásra vittek bennünket, mégis nagyon sok mindent láttunk. A kilenc-tíz legnevesebb település közül négyet látogattunk meg:

Bogoljubovót, Szuzdalt, Kosztromát és Pereszlávl-Zalesszkijt, és egy félórásckára benéztünk Peregyelkinóba is, ahol a harmincas évek közepe óta az orosz (szovjet) írók kiutalt dácsái álltak, szép kis faházak az erdőben. Akkor persze csak a szalonképes írókat említették, Fagyejevet, Ilf-Petrovot, Katajevet, Ehrenburgot, Szimonovot. Paszternakról, vagy a hetvennégyes kiutasítása előtt, más munka hiányában egy támogatójánál ott kertészkedő Szolzsenyicinről szó sem eshetett. És hiába könyörögtünk a sofőrünknek, hogy menjünk be Vlagyimirba, hiszen az útikönyvünkéből tudtuk, hogy itt fennmaradtak eredeti Rubljov-freskók, hajthatatlan volt, pedig Bogolubovo csak néhány kilométerre van Vlagyimirtól. Csak később tudtam meg, hogy miért volt ilyen elutasító. Vlagyimir akkoriban zárt város volt, börtöneiben számos politikai fogollyal. Nem hogy külföldiek, de oroszok sem léphettek engedély nélkül a területére.

A négy meglátogatott település azonban igazi utazás volt az orosz múltba, még akkor is, ha nem lehetett teljes. A régi orosz építészet szépségét emberléptékű térben csodálhattuk meg ezekben a kisvárosokban, amelyek a 12.-16. század között az orosz fejedelemségek székhelyei voltak. Számos műemlék rémes állapotban volt. A sztálini időkben, amit nem romboltak le, gabonaraktárként, kocsiszíntként, istállóként szolgált, börtön, javítóintézet működött a falaik között, vagy valamilyen szigorúan titkos kutatás színhelyei voltak, a Gulag szupertitkos börtönei az NKVD felügyelete alatt, mint Szolzsenyicin *Első körében*. A szerencsésebbekben múzeumot nyitottak. Amikor ott jártunk, a hatvanas évek, az „olvadás” jótékony hatása már és még érződött. Sok épületben megszüntették az oda nem illő tevékenységet, kezdték rendbe hozni, hófehérre meszelni őket. Persze voltak azért olyanok is, amelyek már teljes szépségükben pompáztak.

Kétségtelen, hogy Moszkva és a Kreml székesegyházai monumentálisabbak, lélegzetelállítóan gazdagok, de a Retteget Iván előtti századok kisvárosainak léptékét, épületeinek közvetlenségét mégis közelebb érzem magamhoz. Fehérségükből, bumfordi törzsükből, kecses tornyaikból és játékos alakú hagymakupoláikból igazi szépség árad. De talán még ezeknél is varázslatosabbak a régi falusi fatemplomok, faházak, amelyek a bizánci-orosz építészet első, a kőépületek előtti változatai voltak. Ezekből néhányat láttunk a kosztromai szabadtéri múzeumban. És ne feledjük, hogy ez a sok kreativitás és szépség a brutalitásnak abban a közegében született, amit a háromszáz éves tatár iga, az örökös testvérháborúk és a káoszban burjánzó mindennapos erőszak jellemezett.

Ez a kontextus friss élményként, plasztikusan élt bennem, hiszen akkoriban láttam Tarkovszkij *Rubljovját*. Ez a több mint három órás film mély benyomást tett rám fekete-fehér képeinek szépségével, a töredezett történetmondás és a hosszú snittek ellenére is drámai hatású jeleneteivel, atmoszférájával, Szolonyicin játékával. És ami pontosan benne volt, az a fenti paradoxon. A káosz és a brutalitás közepette átszellemült, szinte naiv tisztaságú művészet született. De hát az orosz művészet szinte mindig a brutalitás erőterében jött létre. Talán csak két korszakra emlékszem, amikor ez nem egészen így volt. A felvilágosodástól a dekabrista felkelésig terjedő évtizedekre, és a századforduló-századelő éveire. Ezek ideig-óráig megengedték a lélek és a szellem fényűzését, a szabadgondolkodást (mértékkel), a spleent, a dekadenciát, a l'art pour l'art-t. De csak átmenetileg. Utána már Botos Miklós jött, illetve a bolsevikok.

Szavva Mamontov birtokának, Abramcevonak, ahol szintén egynapos kiránduláson voltunk, és ahol hét-nyolcszáz évvel később alkottak építészek, szobrászok, festők, mint az arany gyűrű városaiban, szintén minden szögletéből a művészetekbe vetett erős hit sugárzik. Talán itt nyomatékosabb az alkotás és a szépség elsőbbsége, mint a transzcendencia keresése, de azért az sem hiányzik belőle. A templomot a novgorodi egyházi építészet stílusában saját kezűleg emelték az itt dolgozó művészek. Fehérre meszelt falai, hagymakupolája hitelesen idézi meg a régi mesterek munkáit. Ikonosztázát Repin, Nyesztyerov, a freskókat Vasznyecov és Polenov festette, a kályha csempéit Vrubel, a padlóburkolatot és rajta a fésülő virágokat Vasznyecov testvére készítette. Van itt Kacsalábon forgó ház, Baba Jaga háza, Matroska, mind fából, mind a legismertebb művészek munkái az orosz népművészet, népi építészet, folklór nyomdokain

járva. De volt itt zenés színház is, Rimszkij-Korszakov *Hópelyhecskéjét* itt adták elő Sztanyiszlavszkij rendezésében, a díszleteket Vrubel és Vasznyecov készítették. A főépület pedig igazi nemesi udvarház a *Cseresznyéskert* stílusában, amely a francia empire-t elegyíti az orosz szecesszióval.

Mi is ez az Abramcevo? Egy orosz Gödöllő, bár nem egészen. Az ezernyolcszázas évek közepén Szergej Akszakov szlavofil író tulajdona volt. Már akkor is folyt itt szalon élet, látogattak ide művészek. Halála után Mamontov, egy milliomos vasúti vállalkozó fia vette meg, aki maga is művészeteket tanult Itáliában. Ott született meg benne a szándék, hogy Oroszországban is legyen egy olyan hely, ahol a művészek összegyűlhetnek, alkothatnak. Abramcevo valójában megidézés, hasonlóan az angol preraffaelitákhoz és a szecesszió egyes ágaihoz. Megidézése a művészet spiritualitásának, a művészetek és mesterségek egységének Ruskin és Morris eszméi nyomán úgy, hogy az a modern emberről és a modern embernek szóljon, a századforduló értelmezésében.

Persze az orosz szecesszió nem korlátozódott Abramcevéra. Jártamban-keltemben, míg a bizánci-orosz és régi orosz építészet emlékeit kerestem, vagy a számomra fontos költők, írók, művek, politikai események nyomába eredtem, rá kellett ébrednem, hogy a város tele van az art nouveau építészeti emlékeivel. Bár az épületek többsége belesimult a kelet-európai városokat ekkoriban uraló arctalan szürkeségébe, lehetetlen volt egy idő után a Szadovaján, a Bulváron, az Arbaton, a Tverszkaján és mellékutcaikon sétálva észre nem vennem, hogy Moszkva építészetét mennyire meghatározza a szecesszió. Magánvillák, bérházak sokasága emlékeztet arra, amit később Szolzse nyomán gondoltam csak át: az orosz kapitalizmus, a vállalkozók sikerei és gazdagsága más utat is nyithatott volna Oroszország előtt, mint a bolsevik diktatúrát. Az indoktrináció alattomos dolog. A fejünkbe ültetett megtévesztés hosszú évekig, évtizedekig háborítatlanul fészkelhet a tudatunkban, míg új tények, gondolatok, élmények ki nem kezdik, átgondolásukra nem készítetnek, és kigyomlálásukra nem szorítanak. Így fogadtam el hitelesnek azt a történelemértelmezést, hogy az orosz cárizmus mozdíthatatlan elmaradottsága, az önkényuralom brutalitása más utat nem hagyott a modernizálásra, mint egy másik brutális önkényuralmat. Amikor Szolzse gondolatait olvastam arról, hogy ha a történelem lehetőséget adott volna Oroszországnak, hogy a sztolipini reformokat továbbvigyék, vagy az ideiglenes kormány megtartsa a választásokat, lett volna elég sikeres, tőkeerős vállalkozói háttér az ország konszolidálásához, modernizálásához, a leszakadt tízmilliók fokozatos felzárkóztatásához. Moszkva Szadovaján belüli modern, kommunizmus előtti történelmi magja erről győzhetett volna meg, habár, amikor csodálkozva felfedeztem a szecesszió ilyen mértékű jelenlétét, még erre az összefüggésre nem gondoltam. Persze a „ha” a történelemben nem valóságos alternatíva. Ezt Szolzse is jól tudta, ezért érdekelte őt annyira Lenin és a német háborús politika. A *Lenin Zürichben* éppen e két szál találkozását boncolgatja, és nem véletlenül ér véget a könyv első, hetvenötös változata azzal, hogy a németek felrakják Lenint és társait, vagy háromszáz embert a hazainduló két vonatra, és biztosítják útjukat a háborús övezeteken keresztül. Érdekük volt, hogy káoszba sodorják az orosz birodalmat, mert így reményük volt a keleti területek megszerzésére. Leninék mindkettőt azonnal és készséggel teljesítették, ahogy hatalomra kerültek.

Árucikkek, ajándékok

Az orosz művészet, az orosz kultúra habzsolása mellett hétköznapi dolgok is foglalkoztattak. Mit lehet venni Moszkvában? Nem mintha túl sok pénzem lett volna, de ajándékokat, máshol be nem szerezhető dolgokat azért szívesen vettem volna. A vásárlások Moszkvában igen kétarcúak voltak. A GUM egy elég röhejes Corvin áruháznak bizonyult, sokkal gyengébb minőségű árukkal, sok hiánycikkkel. A háztartási gépek rondák, olcsók, és gyakorlatilag elnyúlhatatlannak voltak. A Rakéta porszívónkat, amit annakidején még anyám vett itthon,

csak nemrégiben dobtuk ki, de még vidáman működött, a villanyfalfúró pedig máig is teszi a dolgát. Van ismerősöm, akinek a Szaratov hűtőszekrénye még javában zakatol a telken, de retróként megőrizte a Szokol zsebrádióját is, amit annakidején egy gumiszalaggal hozzáerősített zseblámpaelemmel hallgatott. Jó könyvet alig lehetett kapni. Dosztojevszkij még mindig gyanús, reakciós, dekadens írónak számított, alig adták ki a műveit. Ha mégis megjelent egyik, másik regénye korlátozott példányszámban, percek alatt elkapkodták. Könyvet azért is nehéz volt venni, mert olyan büdös enyvvel voltak megragasztva, hogy képtelenség volt őket a rosszullét kockázata nélkül hosszabban kézben tartani. A szörme árú, a kucsma, a bunda, a szörmekabát nagyon olcsó volt, de a fazonjuk olyan rémes, hogy kínos lett volna Pesten az utcára menni bármelyikben. A ruhanemű anyaga, fazonja, kinézete a korabeli magyar bizományi áruházak színvonalának, mondjuk a Majakovszkij utcai Gólyaáruházénak az alsó szintjét súrolta.

Mit lehetett egyáltalán venni? Én lemezeket vásároltam, Joan Baezt, akit akkor nálunk még nem igen ismertek. Balladák voltak rajta és a *We shall overcome*. Az oroszok nyilván a vietnami háború elleni aktivitása miatt népszerűsítették. Hetvennyolcban azonban, amikor koncertezni ment Leningrádba, már koránt sem örültek neki annyira. Meglátogatta ugyanis Szaharovot, és elénekelte neki az agyonpoloskázott lakásban a *We shall overcome*-ot, a szovjet disszidensekre is érte a szöveget. Vettem lemezen orosz költőket is híres színészek előadásában, de ami a legfantasztikusabb volt, az a *Félkegyelmű* rádiójáték-feldolgozása Szmoktunovszkijjal. Nem csoda, hiszen annak az ötvenhetes Tovsztogonov rendezte leningrádi BDT (Bolszj Dramatycieszkij Tyeatr) előadásnak volt a rádióváltozata, ami hatalmas szakmai és közönségsikert aratott, és mindkettőjüket elindította a világhír felé. Szmoktunovszkijra a világ hatvannégyben figyelt fel Kozincev *Hamlet*-filmjében, Tovsztogonov pedig világhírű műhelyt csinált a BDT-ből, amelynek több mint harminc évig volt a művészeti vezetője. Kilencvenkettő óta már a színház is az ő nevét viseli. Ma is, ha Miskin hercegre gondolok, Szmoktunovszkij hangját hallom, azt a szinte suttogó, kiáradni akaró, mégis szerényen visszafojtott, a jóságtól szinte elfúló hangot, amelynek a mélyén mégis ott rejtőzik az örvénylő szorongás, a szorongás az emberi természet igaz valójának kontrolálhatatlan kitörésétől, és a rá leselkedő örülettől. Amikor először hallgattam, olyan váratlanul ért ennek a hangnak a különös regisztere, hogy egy pillanat alatt teljes intenzivitással tört elő az emlékezetem mélyéről az a megrendülés, amit kamasz koromban a regény olvasásakor éltem át, és amiről azt hittem, hogy örökre eltemette az idő és a felnőtté válás józansága.

Megvettem lemezen a *Csereznyészkert* is, élőben pedig sikerült megnéznünk a *Ványa bácsit* a Művész Színházban. Olyan szerencsénk volt, hogy odamentünk a pénztárhoz, és volt néhány jegy. Később, nyolcvanöt nyarán, amikor E.-t meglátogattuk Aachenben, elugrottunk a Trabantunkkal Londonba, Flóra, Á. meg én. A szerencse itt is mellénk szegődött. A Piccadilly Circus környékén sétálva megláttunk egy moziplakátnak tűnő óriásposztert az egyik ház homlokzatán: *Seagull* by Chekhov. Arkadina: Vanessa Redgrave. Felbuzdulva indultunk a pénztárhoz, ahol kiderült, hogy ez nem mozi, hanem a Queen's Theatre. És volt jegy aznap estére. Nyinát Natasha Richardson, Vanessa lánya játszotta, Jonathan Price pedig Trigorint. Jó előadás volt, bár nem tudtuk végignézni, mert Á. elunta az ücsörgést a sötétben, meg álmos is volt. Nem csoda, hiszen még nem volt egészen hét éves. Látva Csehovot Moszkvában is, Londonban is, arra a nem túl meglepő meggyőződésre jutottam, hogy az oroszok azért pontosabban értik ezeket a figurákat, mint az angolok. Vanessáék nagyon szépen kidolgozott karaktereket játszottak, amelyekben a hipokrizis és az őszinteség, az öncsalás és a valódi meggyőződés, a különböző életkorokkal járó különböző természetű vakságok, önzések és önáltatások nagyon finoman és plasztikusan álltak össze. Talán éppen ez volt a baj, az angol common sense, amit a legdekadensebb alkotásaik legszeszélyesebb hősei sem tudnak elfelejteni. Csakhogy ebből a századforduló leeurópaibb orosz hőseiben sincs egy cseppnyi sem. Minél mélyebbre ásunk bennünk, annál cseppfolyósabbak, annál inkoherebbek, annál abszurdabbak, önreflexiójukban az önismeret leghalványabb nyomát sem leljük, annál több önsajnálatot, öncsalást és cinizmussal kevert érzélgősséget. Ezt kapd

ki, te angol rendező! Az oroszok azonban remekül csinálják. Ösztönösen vagy sem, de ez az antropológiai ismeret ott van minden szerepformálásuk mélyén.

Vettem még orosz klasszikus zenét, meg a gyerekeknek diavetítőt rengeteg mesefilmmel. Népmeséket, Puskin meséket. Ezek gyönyörű rajzolatúak, művészi kivitelűek voltak, össze sem lehetett hasonlítani őket a hazaiak gyermekigénytelenségével.

Leningrád

A poggyász

Szentpétervár, Pétervár, Petrográd, Pityer, Leningrád, hogy csak a magyarul is ismert elnevezéseket soroljam. Mindegyikhez sok emlék, élmény, esemény, gondolat, reflexió fűződik, hiszen kiket olvastam volna életemben legtöbbet a magyarokon kívül, ha nem az oroszokat. Puskin, Gogol, Belinszkij, Gribojedov, Lermontov, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Belij, Blok, Mandelstam, Gumiljov, Ahmatova, Brodskij, csak néhány, az emlékezetemet leginkább kitöltő, Pétervárhoz köthető nevek közül. És a politikai irodalom, a Szovjetunió Kelet-Európában nem nyilvános, de annál valóságosabb története, Sljapnyikov, Trockij, a kronstadti matrólázadás, a Kirov-gyilkosság, a nagy tisztogatás, az ostrom és a KGB elpusztította egy milliányi ember.

Leningrádba nem lehet csak úgy elutazni, mint egy szokványos turistaútra. Visszük magunkkal a két kezével Hollandiában hajót építő Nagy Pétert, *Az orr-ot*, a *Köpönyeget*, a *Nyevszkij prospektet*, a Vasziljev szigetét, a bronz lovast, a dekabristákat, Puskin párbaját, Gribojedov megöletését Perzsiában, Napoleont és Kutuzovot, Pierre Bezuhovot és Andrej herceget, Raszkolnyikov hétszázharminc lépését, Miskin herceg epilepsziáját, Anna Kareninát, Mandelstam Sztálin-versét és Dante-kötetét, Gumiljov libertinizmusát és barbár kivégzését, Ahmatova reszketését a fiáért, Paszternak verseit, töprengését a zsidó és az orosz identitásról, a Zsivagót, Brodskij társbérletét, és még mennyi eleven és brutális, a világ folyását befolyásoló részletét az elmúlt kétszáz évnek. Visszük magunkkal ezeket a tudatunkat, az emberről, a történelemről való gondolkodásunkat, egész belső világunkat felforgató és meghatározó élményeket.

Végül mégis csak úgy utaztunk el Leningrádba, ahogy nem lehet, egy hosszú hétvégére, egy hivatalos „tanulmányi kirándulás”-ra.

Képzlet és valóság

Először a Péter-Pál erődbe vittek bennünket, ahol megnéztük azt a cellát, ahol Lenin, és ahol Gorkij raboskodott. Rám a Péter-Pál katedrális keskeny, magas tornya (vagy kétszáz méter) és a tetején álló szobor volt nagy hatással, meg a Néva hatalmassága. Megszoktam Európában, hogy a nagy folyók, amikre oly büszkék a németek, franciák, olaszok, igencsak kicsik a Dunához képest. A Néva azonban valóban hatalmas. A színe, legalább is októberben sötétszürke, mélykék árnyalatokkal, sűrűnek hat, mint a hideg, folyékony fém. Több ága van, és a torkolatánál a tengeröböl és a folyó, főleg a szigetek és a sok folyóág miatt a tapasztalatlan szemlélő számára egybeolvadnak. De ilyen hatalmas folyótorkolatot sem láttam még soha. A tenger pedig mindig megbabonáz.

Leningrád mint város bizonyára nagyon szép. A legszebb benne az, hogy sem Sztálin, sem a németek nem tudták lerombolni. Ami itt kétszáz év alatt felépült Nagy Pétertől az első világháborúig, lényegében egységes egészben megmaradt, és koncepciójában, stílusában is koherensnek tekinthető. Kár, hogy én a történeti stílusok közül éppen a barokk építészetnek ezt a fajtáját és a neoklasszicizmust kedvelem a legkevésbé. Nem is szólva az irtózásomról a megalomániától. Ezek a stílusok legfeljebb az osztrák vagy a magyar kisvárosok léptékében

tetszenek nekem a szűk utcák, a domboldalok, a kisebb folyópartok mentén (Metz, Sopron, Kőszeg, Veszprém, Eger). Leningrádban számomra semmi meghittség nincs a túl széles utcák, a túl nagy terek, túl nagy háztömbök miatt. Persze vannak a városnak meghittebb részei is a Mojka-parton, a Gribojedov-kanal, a Fontanka, és a kisebb csatornák mentén, és szépek a parkok is, a Nyári kert, a Mars mező egyes részei.

A Péter-Pál erőd után a hősi halottak temetője, a Piszkarjovszkoje Klagybiscse következett. Bármennyire távol állt is az ízlésem-től ez az irdatlan méretű, stílustalan állami gyász és pátosz, a megrendülés mégis elkerülhetetlen volt a többszáz ezer halottra, a borzalmas szenvedésekre gondolva, amit a város átélt. A csaknem három év az ostromgyűrűben, az örökös bombázások, a szörnyű hosszú, hideg telek, a fény nélküli hónapok, az iszonyú éhezés valóban elképzelhetetlen állapotokat szült. És még a városra szabadult az NKVD-terror is, amely az amúgy is megkínzott embereket rettegésben tartotta, megtizedelte. A temető hatalmas, sőt drabális szocreál szobra, a Rogyina maty, amely a tömegsírok fölé magasodik, az ízlésem minden tiltakozása ellenére is megindított. Ennek a megrendülésnek az orosz hazához semmi köze nem volt. A haza csak tetézte az amúgy is elviselhetetlen szenvedést. Inkább az anyaság, az anyák mindennapi küzdelme gyermekeik életben tartásáért, az anyaság elementáris ereje, amit valahogy mégis felidézett ez a temető, ez a szobor még ebben a hazug ízléstelenségében is. Ma már könnyen jut eszembe Ahmatova verse, *Az első ágyúlövés Leningrádra*: „Hozta, míg nőtt, terjeszkedett - // fiam felé a végzetet // kérlelhetetlenül,” (1941), vagy *A halál madarai*: „Ki segít meg, ki vált meg Leningrád.”, vagy *A megfeszítés* : „Amarra nem mert nézni senki: néma, // sötét szoborként állt ott Mária” (részlet a Rekviemből 1940-43), de akkor még nem ismertem ehhez eléggé a költészetét.

Az Ermitázsba bár csoportosan mentünk, nem terelgettek bennünket, szabadon választhattuk meg magunknak a néznivalót. Az európai festészetnek itt látható anyaga valóban hatalmas. Csak a világ legnagyobb gyűjteményeivel lehet egy sorban említeni. Számomra itt a régiek közül, bármilyen meglepő, Rembrandt volt nagy élmény. Mindenki tudja, hogy Rembrandt nagy festő. Ebben semmi új nincs. Én is tudtam, persze, de sosem éltem át, sosem jelentett nekem személyesen semmit. A reprodukciókon érdektelenek voltak számomra a jelenetek, idegen a téma, az emberek. Most eredetiben egyszerre csak élni kezdtek az arcok, a kezek, a gesztusok. Persze sokféle célból készült kép sorakozott a falakon. De azonnal látni lehetett, ha a figura és a festő között nem formális volt a kapcsolat. Ilyenkor az arckifejezés természetesebb, véletlenszerűbb. Azt sugallja, hogy ha néhány perc múlva visszanezel, már egészen más vonásokat, hangulatot fogsz látni a figura arcán. Nemcsak a karaktert ragadja meg, hanem a változó, a pillanatnyi kifejezést is az emberi arcokon. Ez volt az, ami meglepett, ami élettél telivé tette a portréit. Nagyon szeretem a németalföldi, a flamand, a holland képeket. Főleg, persze a Bruegheleket, Weydent és Vermeert. De imádom a tizenhetedik századi zsánerképeket is, még a legkisebbeket is, ahol alig kivehető alakok korcsolyáznak a csatornákon, a mindennapi élet kis tömegjeleneteit, mint amilyen Avercamp, akinek Pesten is van egy számomra kedves képe. De persze a legelképesztőbb anyag a franciáké. Itt vannak a legfantasztikusabb Gauguinek, szinte minden fontosabb tahiti-képe. De az egy teremnyi Matisse is lenyűgöző, a fauve-ok színei táncolnak, égnek, lobognak a falon. De Matisse-é sosem csak vad. A piros gyakran narancssárgába hajlik, és a vad szenvedély és lázadás mellett a vonalak, a mozgás szépségét és szabadságát ünneplik. Táncol rajtuk az életöröm. És fantasztikusan rajzol. Az egyszerűnek látszó, határozott kézzel felvitt tiszta vonalak a szépség ihletettséggel töltenek el.

Voltak közös kirándulások a városon kívül is, Carszkoje Szelóba, Petrodvorecbe, Pavlovszkba. Jó volt ismét Puskin nyomában járni, látni a líceumot, járkálni a Líceum kertben, rátalálni Robert Bach ezerkilencszázban felállított szobrára, ahol egy padon ül wertheresen mélézva, a jobb karjával elegánsan a pad hátsó támlájára könyököl, fejét kissé a távolba vagy önmagába merülve a tenyerébe hajtja. Talán ez az a pillanat, amit a talapzaton olvasható Anyegin-részlet megidéz: itt élte át a múzsa első látogatását. Vagy elsétálni a kétszintes, tizenkilencedik századi elegáns, sokszobás faház elé, ahol harmincegyben néhány hónapig lakott, megnézni

Nagy Katalin palotáját, amelyet Rastrelli épített, mint a Téli palotát és Pétervár más reprezentatív épületeit.

A palota rémes állapotban volt. A németek tudatosan pusztították el, nem egyszerűen a háború elkerülhetetlen rombolása történt itt. Céllövöldének használták, felrobbantották, felgyújtották, akár csak a közeli másik palotát, Nagy Katalin kedvenc unokájáét, a későbbi I. Sándorét. Bár a kincseket időben a hátszágba szállították, a híres borostyánszoba ötvenöt négyzetméteres hat tonna borostyánt magába foglaló művészi falait, amelyet még I. Péter kapott ajándékba az első porosz királytól, Frigyesztől, aki második feleségének, Sophie-Charlotte-nak készítette, csak egy áldrapéria mögé tudták rejteni. A németek megtalálták és ők bezzeg magukkal tudták vinni. Azóta sem került elő, bár olvastam, hogy hosszú évek munkájával rekonstruálták az eredetit. A több tonnányi borostyán és az újraalkotás költségeihez a németek is hozzájárultak. Amikor ott jártunk, a kastély helyreállítása még csak az épület pusztá falainak visszaépítésénél tartott. Bár már néhány termet restauráltak, többek között azt, amelyben Katalin képtára volt. Nagyon szerette a németalföldieket. A képeket ikonosztázszerűen illesztették össze a számára. A tizenhét-tizennyolcadik századi zsánerképek, csendéletek így egészen beborították a falakat. Volt a kastélyban egy fotókiállítás is, amely bemutatta a palotát eredeti szépségében, majd a németek okozta rombolás utáni állapotában és a helyreállítás eddigi fázisait. Bennem őszinte haragot váltott ki, amit a németek itt műveltek. Ezért soha senki se kívánja tőlem, hogy könnyet ejtsek Drezdáért. Sok mindenért, többek között Leningrádért és Carszkoje Szelóért is bűnhődniük kellett.

Carszkoje Szelóban sétálgatva hetvenháromban, még nem gondoltam „*a könnyű kedvű lány*”-ra, „*a Carszkoje Szelo-i tréfamester*”-re, ahogy ifjúkori önmagát nevezi Ahmatova, mint ahogy a pizskarjovi temetőben sem juthattak eszembe a versei. Csak tíz évvel később ástam bele magam a költészetébe, egy fantasztikus angol, pontosabban amerikai nagymonográfia pedig csak a kilencvenes évek végén került a kezembe Izraelben. Nem meglepő, hogy éppen ott érdemes orosz könyvekre vadászni, különösen, ha irodalmi monográfiákról vagy a keveseket érdeklő igényes szépirodalomról van szó.

A Leningrád közeli látnivalók közül Petrodvorecet kihagytam, mert a díszkertek, szökőkutak, aranyozott szobrok halmozása nem az én világom, de Pavlovszkba elmentem. Ez volt a péterváriak nyaralóhelye a tizenkilencedik században. A *Félkegyelmű* nagy része is itt játszódik, Jepancsinék, Lebegyev és mások nyaralójában. Miskin az epilepsziás rohama után ide utazik, és a regény befejezése előtt nem sokkal, az esküvő meghiúsulása után tér csak vissza Pétervárra. A városka a hetvenes években is kertés házakkal volt tele, emlékeztetve a múltjára. Kastélya pedig semmivel sem volt jobb állapotban a németek visszavonulása után, mint Nagy Kataliné Carszkoje Szelóban. Módszeresen, hideg gyűlölettel rombolták le, gyújtották és robbantották fel, a híres park fáit kivágták, a területet elaknásították, tankesapdákkal rakták tele, lövészárkokkal dúlták fel. Szerencsére korábban az evakuálás itt is sikeres volt, a berendezést, a kincseket elszállították vagy elrejtették földalatti, hermetikusan befalazott helyiségekben, mélyre ásott gödrökben. A németek kikergetése után nagyon sok pénzt költöttek a rekonstrukcióra. Amikor ott jártunk, a park már rendben volt, bár a fák helyén még facsemeték növekedtek, de az építmények már álltak, sőt a belső rekonstrukció is előrehaladt.

Talán azért részesítették előnyben a trónörökös, a későbbi I. Pál palotáját és parkját a renoválás során, mert az Palladio stílusát követte, és Sztálin megszállottja volt a klasszicizmusnak. Egész kutatócsoport állt össze, hogy a rekonstrukció minél tökéletesebb legyen. Az ötvenes évek közepére már készen állt a megnyitásra. A teljes rekonstrukció pedig hetvenre befejeződött, épp három évvel azelőtt, hogy ott jártunk.

A palota nem volt tisztán klasszicista, mert Pál az eredeti terveket barokk és rokokó stílussal vegyítette, hogy pompázatosabb legyen. A palotát körül vevő hatszáz holdas birtokon, amin több kisebb folyó, patak halad keresztül, angol típusú parkot alakított ki. Fák, bokrok,

erdei utak, szétszórva kisebb pavilonok, épületek, görög mitológiai alakok, istenek, gráciák, múzsák, kentaurók szobrai mindenfelé a szabad ég alatt. A kis folyókon kisebb, nagyobb fa- és kőhidak. Nyugalmas, a természetesség illúzióját keltő hely, sétára, magányos melázásra csábító, éppen megfelel a tizennyolcadik század végének youngos, rousseau-s, wertheres, kármános hangulataihoz.

Amíg a többiek Petrodvorecbe kirándultak, mi inkább nekiindultunk a városnak Puskin, Gogol, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Belij hősei nyomában, akiknek köszönhetően virtuálisan már ismertük a Nyevszkij prospektet, a Lityejnaját, a Szadovaját, a Vasziljev szigetét, a Mojkapartot, a bronz lovas, a három nagy teret, a Szenátus, a Palota és az Izsák teret, amelyek mindegyike a vatikáni Szent Péter tér méreteivel vetekszik. A Szenátus tér volt az, ahol a dekrabristák fellázdáltak (itt áll a Bronzlovas, I. Péter lovas szobra, Puskin költeményének hőse), és I. Sándor öccse, I.(Botos) Miklós itt verte le a lázadásukat, hogy aztán életfogytiglan Szibériába száműzze azokat, akiket nem végeztetett ki. A nagy terek közül kettő közepén éppen e két cárnak, és egyben testvérnek emelt emlékmű áll. A Palota téren Sándoré, az Izsák téren Miklósé. Az utóbbi nemcsak a dekabristákkal számolt le, de Puskinnal is. A közhiedelem szerint ő intrikált ellene, és hajszolta párbajba a kalandor franciával. Kiépítette a cenzúrát, a besúgórendszert, a titkosszolgálatot. Neki köszönheti az ifjú Dosztojevszkij is, hogy halálraítélték és majdnem ki is végezték. Nem mellesleg ő segített a Habsburgoknak leverni a magyar forradalmat.

Máskáltunk mindenfele, ami az időnkbe belefért. A templomokra, székesegyházakra nem sok gondot fordítottunk, mivel ezek legtöbbje nem a bizánci-orosz építészet hagyományai szerint épült, vagy ha igen, olyan benyomást keltettek, mintha akcentussal beszélnek az anyanyelvüket. A Hram Szpasza na Krovi (A Megváltó vérre épült temploma) a Gribojedov csatorna mellett áll, 1907-ben készült el azon a helyen, ahol II. Sándor cárt egy merénylő bombája megölte. Az oroszoknak nagyon tetszik, engem lehangolt. Igaz, zárva volt, nem láthattuk a belső díszítését, amelyet Vasznyeocov, Nyesztyerov és Vrubel készítettek, akiket én pont kedvelek. Kívülről azonban nagyon távol állt attól, amit szépnek neveznék. A Vaszilij Blazsenij gicces másolatának benyomását keltette, és nagyon kirítt a környezetéből. A reprezentatív nagy székesegyházak meg olyanok voltak, mintha azt mondanák Európának: mi még nagyobbat és még gazdagabbat tudunk építeni. Ez igaz is, de ez nem óvja meg őket attól, hogy versenyt ordítson róluk a másodlagosság, a sznobizmus és a ceszaronómia.

Végigsétáltunk a Nyevszkij prospektben, persze az ésszerűség határain belül, mivel a teljes hossza majdnem öt kilométer, kétszer négy sáv széles, mindkét oldalán többnyire négyemeletes házak állnak, de egy telek szélessége legalább kétszerese a pesti Nagykörúton álló házakénak. Az Admiralitástól indultunk el, a Szenátus tértől. A Néva átkarolja a belvárosnak ezt a részét, így a Nyevszkij a Névától a Néváig szeli át a negyedét. Az Alekszandr Nyevszkij kolostorig azonban nem mentünk el, bár tudtuk, hogy ott van Dosztojevszkij, Musszorgszkij és Csajkovszkij sírja is, de hát minden nem férhet bele egy hosszú hétvégebe.

Séta közben mindenre éppen csak rápillantani volt időnk, a kávéházra, ahol Puskin a párbaj előtt utoljára étkezett, a Kereskedőudvarra, amely az első bevásárlóközpont volt vagy 170 üzlettel a tizennyolcadik század közepéről, a Dom Knyigi szecessziós épületére, amely a századelőn a Singer varrógépgyártó cég pétervári központja volt, vagy a Passzázsra, ami a párizsiak stílusában épült, és hasonlít a pesti Párizsi udvarra, csak sokkal nagyobb. Akkoriban ezek az épületek lelakottak voltak, mint Pesten vagy Kelet-Berlinben, a szépségük alig tűnt elő az általános szürkeség mögül.

Sétálva a Nyevszkijen vagy három hídon is keresztül mentünk, a Mojkan, a Gribojedov csatornán és a Fontankán. A hidaknál néhány híres palotára is rápillantottunk, de se bemenni, se alaposabban megnézni őket nem volt idő. Az Osztrovszkij térnél azért megnéztük a Puskin Színházat Apolló harci szekerekkel a tetején.

Kissé letérve a Nyevszkijről elsétáltunk a Művészetek terére, hogy lássuk a leningrádi Puskin-szobrot, amelyet csak 1957-ben állítottak fel. Hasonlít a moszkvaihoz, csak még egy kicsit teátrálisabb. Jobb kezét színpadiasan oldalra nyújtja, mintha szavalna, tenyere fölfelé néz, ujjait egy kis megjátszott érzelmességgel és nárcizmussal lazán behajlítja. Az oroszok nagyon szeretik, szobrásza még Lenin-díjat is kapott. Sőt a Lenin-szobraik is ezt a gesztust utánozzák. A szobrász aztán vagy harminc évig próbált egy Csehov-szobrot is összehozni. Számos előtanulmányt készített, de nem járt sikerrel. Csehov ellenállt a közhelygyártásnak. Hála istennek. A moszkvai Puskin nyolcvan évvel korábbi, de stílusukban nem sok a különbség. Az talán kevésbé közhelyes, bár az is lehet, hogy csak más, kicsit igényesebb közhelyeket követ. Nem szaval, jobb kezét napoleonosan a mellénye kivágásába csúsztatja, a balban a háta mögött a kalapját tartja, feje előrebiccen, mintha valakivel udvariasan, de egy kis leereszkedéssel beszélgetne. Még a jó giccshöz is kell egy kis ízlés.

Visszatérve a Nyevszkijre, a Gribojedov csatorna mellett még megkerestük a 104-es számot Raszkolnyikov kedvéért. Itt lakott az uzsorásnő. Innen az odúja, ami feltételezhetően azonos volt Dosztojevszkij akkori lakcímével, azért több, mint hétszázharminc lépés. A Fontanka mellett letérve pedig elsétáltunk a híres BDT-ig, amely akkor már közel húsz éve Leningrád legnevesebb színházi műhelye volt Tovsztogonov keze alatt. A idő rövidsége miatt meg sem próbáltunk jegyvetni.

A leningrádi kirándulás, a hosszú hétvége hamar véget ért. Október második felére pedig már az őszenek is búcsút mondhattunk. Egyre hidegebb lett, néha már havazott is. A mi közép-európai időritmusunk még napos ősze, kellemes, langyos időjárásra várt volna. Itt erről szó sem volt, így visszatérve Moszkvába, már nem igazán volt kedvünk mászkálni. Vágytunk haza. Közben visszagondolva az első napokra, igazat kellett adnunk a minket kioktató kultúros elvtársaknak. A továbbképzés hat hete alatt valóban gazdag programot szerveztek számunkra. Önmagukhoz képest az indoktrináció sem volt túl erőszakos. Nem volt gyár- és kolhozlátogatás, hagytak bennünket szabadon mászkálni, nem kísért minket folyton „idegenvezető”. A politabzor mellőzését sem szívták mellre. A tanfolyam légköre sokkal nyitottabb volt, mint maga a rendszer. Gondolom, megbíztak a csoportok beépített embereiben, és a testvérszervezetek éberségében. Így, lehet, hogy szabadabbak voltunk, mint maguk a moszkvaiak.

Hazaérkezés

A vonatút hazafelé nem sokban különbözött az oda úttól. Zárt vagonok, rögzített ablakok, csak most a fegyencek nem az ismeretlenbe, hanem hazafelé tartottak. És láss csodát, ahogy elhagytuk a Kárpátokat, verőfényes napsütés köszöntött ránk, kellemes, meleg ősz. A pályaudvaron, az utcákon blúzban, nyitott kardigánban sétálgattak az asszonyok, tologatták vidáman a babakocsikat, míg kicsit keletebbre már havazott, bunda, usanka, kucsma járta. Meg is szólalt az egyik kollégánk: Most már értem, miért siettek annyira őseink átkelni a Vereckeai hágón.

Keleti pályaudvar, megérkezés. Megöleljük rég nem látott családtagjainkat. E. jött ki értem. Megosztottuk a csomagokat, elindultunk a taxik felé. Miért rohansz annyira, miért tolakodsz, miért lökdösődsz, miért csörtetsz ilyen ellentmondást nem tűrően, kérdezte kissé megütközve. Nem értettem, miről beszél. Közlekedem, ahogy kell. Akkor villant belém, a magam számára is váratlanul, hogy tényleg, az utolsó hetekben már nem ütköztek belém méltatlankodva az utcán, a metróban, hogy mit bambulok, még közlekedni sem tudok. Nem is vettem észre, hogy ennyire szocializálódtam volna a létező szocializmus mintaországának mentalitásához.

A kis tornász

F. olyan laza volt pici korától fogva, hogy a földön angol spárgában ülve játszott, előrehajolva rakosgatta a kockákat, öltöztette a babákat, nézegette a képeskönyveket. Ezt csak a legképzettebb tornászok tudták volna utána csinálni. Nagyon gyors eszű, ügyes, kedves kislány volt, csak nagyon félős. Talán másfél éves lehetett, amikor mondom neki, hogy szépen fel kell öltözni, mert jön a fényképész bácsi. Meglátod milyen szép képeket csinál majd rólad és Esztikéről. Ahogy ezt meghallotta, elsírta magát. Miért sírsz, kicsikém, a fényképész bácsi nem bánt. Ráken majd engem a papírra, mondta könnyek között kétségbeesetten. Olyan bizarr volt az elképzelése a fotózásról, hogy vigyáznom kellett, meg ne sértsem a nevetésemmel.

Nagyon szerették a gyerekek a diafilmeket. Akkor még nem volt videó, DVD, a tévében is csak egy csatorna volt, az is fekete-fehér, és nem sugárzott műsort minden nap. A diafilmek szép színesek voltak, a szöveget pedig én mondtam a képek alá, a feliratokat felolvasva, néha kicsit átköltve. Hetvenhárom őszén Moszkvában voltam nyelvtanfolyamon, és hoztam a gyerekeknek egy diavetítőt sok, sok mesefilmmel. Nagyon szépek voltak, a stílusuk arra a 19 század végi, századfordulós orosz festészetre emlékeztetett, amely a középkori orosz-bizánci stílust ötvözte a népművészettel, és amely sok szállal kötődött az angol pre-raphaelitákhoz, a szimbolizmushoz, a szecesszióhoz. Szóval ezeknek az orosz diafilmeknek a látványvilága maga is igazi művészi élményt jelentett a mesélőnek és a gyerekeknek is.

F. is nagyon szerette ezeket a meséket, csak a boszorkányoktól félt. Ha E. otthon volt, az ő háta mögé bújt, mert ő volt a legnagyobb és a legerősebb a családban. Úgy érezte, ő biztosan meg tudná védeni, ha rosszra fordulnának a dolgok. Kicsim, mitől félsz? A boszi lemászik a falról és bánt engem. Az elképzelése teljesen logikus volt. Ha a fényképek úgy készülnek, hogy az embereket felkenik a papírra, akkor azok le is tudnak onnan bármikor mászni. Így meg sem kíséreltem azzal nyugtatgatni, hogy a boszi csak egy kép, nem tud bántani.

Hetvenkettő nyarán levittük a gyerekeket Magdi néni óvodájába a Balatonra. Eszti is, F. is szerette őt, és a gyerekek többségét is ismerték, így szívesen töltöttek ott néhány hetet. Egy alkalommal, amikor meglátogattam őket, F.-t Magdi néni nyakába csimpaszkodva találtam. A kis lábaival is átkarolta, mint a kismajom az anyját, ezt a biztonságot adó, nagy, erős asszonyt. Mi a baj? Nincs baj, csak a vízbe nem mer másként bemenni, csak ha az ölemben viszem be. Pár perc után így is reszket és lila a szája, de azért élvezi a kalandot. Mire a nyaralás végén értük mentem, már a part menti, neki is csak bokáig érő vízben boldogan pancsolt és homokozott. Már nem félt egyedül lenni a hatalmas víztömeggel, bár óvatosan csak egy-két lépésre távolodott el a parttól.

Eleinte az oviban is mindentől és mindenkitől félt. Volt egy kis barátnője, Krisztike. Két kis szőke ijedt gyerek. Egymásba kapaszkodva élték túl nap, mint nap az óvoda ijesztő élményét.

Gondolkoztam rajta, hogyan lehetne ezt az eleven eszű, logikusan gondolkodó, jó memóriájú, tehetséges gyereket kirángatni az öt gyötrő szorongásból. Valami sportra gondoltam. Az egyik anyuka említette, hogy van egy asszony, aki a lakásán gyerektornaórákat tart, próbáljam meg. F.-nak azonnal megtetszett a torna. Első pillantásra szembeötlő volt a tehetsége. A tanár is megcsodálta a hajlékonyságát, lazaságát, és azt tanácsolta, vigyük el a KSI-be, a Központi Sportiskolába. Ők foglalkoznak a kiemelkedően tehetséges gyerekekkel. F. azután több, mint két évig járt oda. Óvoda után szinte minden nap edzésre mentünk. Hamarosan mindent tudott, amit egy kis versenyzőtől el lehet várni. Cigánykerék, flikk, kézen átfordulás, fejen átfordulás, szaltó előre, hátra talajon, gerendán. A korláton is lélegzetelállító gyakorlatokat tudott. Az edzéseken is le kellett győznie a félelmét, ha új elemeket tanultak. Egy alkalommal nem merte megcsinálni a kelepet, aztán ijedtében nyílugrást csinált, amit még nem is tanultak, csak a nagyobbaktól látta. Az edzők teljesen elképedtek, mire képes, ha legyőzi a szorongását.

A torna, a sok edzés teljesen megváltoztatta a viselkedését, a kortársaihoz, a felnőttekhez való viszonyát. Talpraesett, bátor, magabiztos lett. Lassan átvette az óvónéniktól az irányítást. Neki mindenki szót fogadott. Bemutatott tornagyakorlatait szájtátva figyelték. Nem is csoda, hiszen minden mozdulata a versenysportoló profizmusáról árulkodott. Már az is, ahogy megállt, ahogy felemelte a kezét, ahogy a fejét tartotta. Ekkor már bátran énekelt az egész csoport előtt. Minden dal szövegét gyorsan és hibátlanul megtanulta, akárhány versszakból állt is. Szívesen előénekelte a többieknek, ünnepélyeken szavalt. Később, az iskolában is talpraesett, jó szervező, magabiztos kislánynak tartották. Mindvégig az osztály egyik legjobb tanulója volt, kis matekzseni, aki szépen énekel, hegedül, sportol, és még szép is, kedves is, udvarias is.

Később felcserélte a tornát lovaglásra, majd lovas tornára. Harmadik gimnazista koráig sok hazai és nemzetközi versenyen indult, és ért el jó eredményeket. Eközben más sportágakba is belekóstolt, atletizált, korcsolyázott, úszott, kosarazott, teniszezett, és mindenben ügyes volt. Amikor kirepült a családi fészekből, útravalóul azt tanácsoltam neki, hogy bármilyen lelki problémája lesz a jövőben, csak növelje bátran a napi sportolásra szánt időt, hiszen az már kicsi korában is bevált.

Almádi

V. igazgató úr jellegzetes homo kadaricus volt. Minden tevékenysége arra irányult, hogy: Legyen nyugalom. És lón. Rezzenéstelen arccal járt-kelt, sosem emelte fel a hangját. A nyughatatlanabb természetűeket lehiggasztotta vagy megszabadult tőlük. Elve, hogy az a jó, ha nem történik semmi, de az a határozott vezetés látszatát keltse, maradéktalanul érvényesült. Akaratát zajtalanul vitte keresztül. Kisebb-nagyobb testületeket mozgatott, hogy könnyebben kézben tarthassa az embereket. Osztályfőnökök tanácskozása, az iskolavezetés tagjai, pártértekezlet, munkaközösség-vezetők. Mindent abban a legkisebb körben intézett, ahol csak a közvetlenül érintettek voltak jelen. Ki nem állhatta a parttalan, úgy nevezett elvi vitákat. Célratorően, egy-két kérdésre összpontosítva gyorsan lezárta és döntésre vitte a nyitott kérdéseket. A sunyiság sem állt távol tőle. Fedetten, zajtalanul, láthatatlanul szőtte a szálakat, intrikált, egyensúlyban tartotta a széttartó erőket, és jutott ideje, hogy eközben minden feltűnés nélkül megtalálja az örömeit, élvezze az életet.

Velem a felszínen konfliktusmentes volt a kapcsolata, de azért kiszúrt velem, ahol tudott. A nagyobb létszámú, nem tagozatos osztályokat kaptam, a bukott tanulóknak, a más iskolából eltanácsolt bajkeverőknek valahogy mindig az én osztályomban volt csak hely. A fizetésemet olyan alacsonyan tartotta, ahogy csak a törvény engedte. Túlóra, jutalom nekem soha sem járt, és így tovább. Az volt a peche, hogy ez engem egyáltalán nem érdekelt, jószerével észre sem vettem. Szenvedélyem a magyartanítás volt. Ha csak egy magyaros osztályom is akadt, nekem már minden rendben volt. Szakkör tartását nem tilthatta meg. Nekem ennyi terep elég volt. Néptanítói ambícióim miatt nem zavart, ha a leggyengébb osztály az enyém. Magyarból másodiktól úgyis ők lesznek a legjobbak, nem is szólva az érettségiről. Varga Ákossal, Camposszal nem egy osztályt vittünk együtt. Ákos történelemből, én magyarból, Campos franciából. A leggyengébb osztályok is e három tárgyból az iskola átlaga fölött teljesítettek, sőt a továbbtanulásuk is sikeres volt, míg lehet, hogy matekból nem tudták megkülönböztetni az x tengelyt az y -tól, és fogalmuk sem volt, mi a tangens vagy a cosinus, hogy kell gyököt vonni vagy négyzetre emelni. Az iskola két jelenlegi magyartanára is az én tanítványom volt, sőt az egyik országos tanulmányi versenyen is a tíz közé jutott. A pénz nem érdekelt. Legyen meg a betevő falat, ki tudjam fizetni a számlákat. Egy farmerrel, néhány kockás inggel és pulóverrel a ruhatáram el is volt intézve. Hathetenként kozmetika, hogy a vízhiányos bőröm ápolat legyen, és a tartós szemöldök-szempillafestés, ennyi volt minden luxusigényem. A könyvek akkor még olcsók voltak, már alapműveket nem kellett vennem, az újakból meg nem volt olyan sok.

Oroszt nem szerettem tanítani, mert nem tudtam elég jól a nyelvet, de az oroszórákkal sem lehetett elkedvetleníteni. Pihenés volt tizenöt-tizenhét gyereket tanítani harmincöt helyett. Kevesebb készülés, könnyebb óravezetés, szinte minimális javítás. Szóval nem lehetett velem kiszúrni. Gyenge pontom lett volna, hogy utáltam adminisztrálni. Ebben sokat segített egy idősebb, régi vágású igazgatóhelyettes, akinek a naplók, anyakönyvek, egyéb dokumentumok ellenőrzése volt a feladata. Egyszer leült velem és elmagyarázta, hogy az iskola állami hivatal,

hiteles hely, ahol hivatali pontossággal kell mindent vezetni, itt nincs helye a bölcsész nagyvonalúskodásnak. Higgyem el, ha ebben precíz vagyok, semmi támadási felület nem lesz ellenem soha. Megéri. A többi csak szó, szó, szó. Egyik ezt mondja, a másik azt, nem bizonyítható. Kezembe adta a jogszabályokat, a záradékok pontos szövegét, a határidőket: mikor miről kell értesíteni a szülőket és hogyan (ellenőrző, ajánlott levél, tértívevényes küldemény stb.), a pecsétek, bélyegzők, aláírások pontos használatát stb. Megfogadtam a tanácsát, mindent megtanultam, precíz volt minden adminisztrációm és időre kész. Nem is lehetett megfogni ilyesmiben soha.

Amíg az adminisztrációra okított, elmondta néhány régebbi élményét a két háború közötti évekből. A Dunántúlon volt jegyző. A negyvenegyes népszámlálás idején sokan tőle kérdezték, mit írjanak be a nemzetiségi rovatba. Írják-e be, hogy ők svábok. Azt válaszolta, hogy ahogy jónak látják. De mi baj lehetne abból, hogy ha beírják az igazat. Aztán jött a német megszállás, a népszámlálási ívek alapján a kényszersorozás. Mehetek a német hadseregbe, SS-be, mehetek foglyokat őrizni, hajtani, gyilkolni. Negyvenöt után jött a népbíróság, a kitelepítés. Aki magyarnak vallotta magát, annak nem lett semmi baja. Hát ilyen világban éltünk.

A tantestület minden tagjával barátságos és udvarias, de távolságtartó viszonyban voltam. A fiatalabbakkal többet beszélgettem, de már órák utáni bandázásról szó sem lehetett, mint korábban, legfeljebb szünetben a kis kávézóban vagy lukasórán. Talán egyszer mentem el egy hétfélig összejövetelre, de erre nekem már nem volt időm, meg igazából kedvem sem, bár ők voltak a tantestületben az értelmiség, nyelvtanárok, magyarosok. Nekem viszont otthon megvolt a szellemi partnerem, akivel sokkal mélyebben, bátrabban és szakszerűbben beszélhettem meg az engem érdeklő dolgokat, és ott voltak Európa minden részéről azok a kutatók, akikkel E. kapcsolatba került szakmai útjai során.

A tantestület középkorú és idősebb tagjainak elég vegyes volt a világlátása, kultúrája. A keresztény középosztály csendben volt, igyekezett szakmai és nevelési kérdésekben konstruktív lenni, bár kissé konzervatív elvek mentén. A zsidó származásúak egyike összeférhetetlen, hepciáskodó, erőszakos volt, mint a nagyhangú sztálinisták annak idején. Ő volt a párttitkár. A másik, középosztálybeli jó modorral a mérsékelt, kádárista irány híve volt, de azért vallásosan kommunista. Egy alkalommal félre hívott. Barátián figyelmeztetett, hogy jól gondoljam meg, mit mondok a gyerekeknek, mert azonnal tovább adják, esetleg félre is értik és bajt hoznak a fejemre. Az ő óráján például azzal támadtak neki, hogy a marxistáknak nincs is etikájuk, a Spira tanárnő is megmondta. Igaza volt. A gyerekek szándékosan és szándéktalanul is megragadnak minden alkalmat, hogy provokáljanak, különösen, ha ez számukra kockázatmentes volt. Persze megnyugtattam, hogy semmi ilyet nem mondtam. Pusztán azt, hogy míg Arisztotelésznek vagy Kantnak van *Etika* c. munkája, addig Marxnak, Leninnek vagy Lukácsnak nincs. Nem tudjuk a polcra mint kötetet leemelni. Vagyis a marxizmus etikáról vallott felfogása nincs tudományosan kidolgozva. Ez ellen semmi kifogása nem volt. Nem is lehetett, mert tényt konstatált.

A párttitkár, V. Anna körül volt egy kis csoport, akik szerették volna az igazgatót kipiszkálni, és Etelkát, a KISZ-vezető tanárt kineveztetni utódjának. Intrikáltak az igazgató ellen a kerületi pártban és az iskolában is. Etelka az osztályok KISZ-titkáraiból egy kis

besúgóhálózatot működtetett. A gyerekek persze csak a megszokott pletykázás szintjén tájékoztatták őt a tanárok viselt dolgairól. Fogalmuk sem volt, hogy a bizalmaskodó, barátkozó, őket pártoló magatartás mögött milyen hatalmi és politikai szándék van. Az én osztályomban olyan légkör alakult ki, hogy a gyerekek egymással is, velem is szolidárisak voltak, és tudták, hogy nem kell a belső dolgokról túl sokat beszélni. De persze én is észnél voltam, semmi idézhető, rázós megjegyzést, állítást nem tettem. Olyan mondatok azért előfordultak, mint például az, hogy a tizenhetedik században az osztrák seregek felszabadították az országot a török hódoltság alól, aztán itt feledkeztek.

Egy alkalommal V. Anna és Etelka feljelentették az igazgatót a kerületi pártbizottságon, hogy az iskolai demokratizmust félretolva, önkényes döntéseket hoz, nem tartja tiszteletben az iskolai KISZ szervezet határozatait, nem indokolja meg a döntéseit. Lett is nagy kivizsgálás. Kiszállt egy bizottság, és kihallgatott minden érintettet. Nagy horderejű kérdésről volt szó valóban. Arról, hogy milyen elvek alapján osztották fel az osztályok között a papírgyűjtésből befolyt pénzt. Ahogy igazgatónk szokta, ezt a témát is egy kis grémiummal beszélte meg. Összehívta az osztályfőnököket, így nekem is részt kellett vennem az értekezleten.

A bizottság engem is kihallgatott. Megkértek, hogy mondjam el, hogyan történt a döntés. Pontosan emlékeztem a részletekre. Etelka előterjesztette a KISZ-bizottság javaslatát, a felosztás elveit, az egyes osztályokra jutó összegeket. Az osztályfőnökök hozzászóltak, majd az igazgató javaslatot tett, amit tudomásul vettünk. Indokolta-e az igazgató a KISZ-bizottságtól eltérő javaslatát? Nagyon is jól emlékeztem az indoklásra, mert nagyon nyers és határozott volt: Amíg én vagyok ennek az iskolának az igazgatója, a párttitkár osztálya nem kaphat több pénzt másoknál. Amikor szó szerint idéztem ezeket a szavakat, dermedt csönd támadt. Nem is értettem, miért, hiszen nem én voltam az első, akit kihallgattak. Ezt már vagy egy tucatszor kellett hallaniuk. De kiderült, hogy nem. A többiek azt állították, hogy nem emlékeznek, milyen érveket hozott fel az igazgató. Talán féltek felidézni a mondatot, nem találták elég szalonképesnek, féltek, hogy maguknak ártanának, ha kiderülne, hogy ők ezzel egyetértettek. Nem tudom. Nekem tetszett a mondat, megjegyeztem, és meg is ismételtam. V. Anna és Etelka kővé meredtek. Mindenre számítottak, csak arra nem, hogy én leszek az igazgató megmentője. Persze nem akartam én senkit megmenteni, csak az igazat mondtam. A tény azonban az, hogy utálok, ha valaki rosszindulatúan intrikál, pláne, ha ezzel sikert is ér el. És persze őket jobban utáltam, mint a homo kadaricus V.-t. Isten ments, hogy ők győzzenek. V.-vel lehetett nem törődni, el lehetett felejteni, hogy a világon van, míg Annáék örökös akciózásai nem hagyták volna, hogy az ember nyugodtan élje a maga életét.

Az igazgató nem hitt a fülének. Gondolta, hogy most majd megkapja tőlem is a sötét kis húzásai jutalmát. Nem is értette, miért nem szúrtam ki vele. Persze nem ismert. Én nem mérgezem az életemet intrikákkal. Megvan a saját életem. Csak a szuverenitásom számít, és az, hogy értelmes munkát végezzek. Arra pedig a jég hátán is képes vagyok, ha nem zaklatnak nap, mint nap. Úgy érezte, meg kell hálálnia, hogy nem szúrtam ki vele, amikor a kezemben volt a sorsa. Így kapta meg a családunk életem első és utolsó szakszervezeti beutalóját, még pedig a Balatonra, az almádi pedagógusüdülőbe. Jókat nevettünk E.-vel, hogy miképp lepleződik le a rendszer még akkor is, ha éppen kedvez az embernek. De azért két csodás hetet töltöttünk Almádiban a gyerekekkel.

Az intrikának ezzel nem lett vége. Terjeszteni kezdték, hogy opportunistá vagyok, az igazgató embere. Addig megtűrt idegen voltam, aki nem tényező a helyi iszapbirkózásban. Bár amikor én lettem a magyar munkaközösség vezetője, néztek egy kicsit. Most kárörvendően összesúgtak a hátam mögött, lám mi lett a gáncstalan lovagból. Nem esett jól, de leráztam magamról. Az osztályom leérettségizett, magyarból kiválóan, sokan felvételiztek magyarból egyetemen, főiskolákon, és mind sikeresen. Olvasottságuk, beszéd- és íráskészségük feltűnést keltett. Aztán Á. hetvennyolc őszén megszületett, és három évig otthon voltam vele gyeseen. Mire visszamentem, az igazgató már nyugdíjba ment, én pedig már csak három évet töltöttem a Telekiben, abból is egyet külső vezetőtanárként, tanárjelöltektől és irigységtől kísérvé.

Az osztály iskolát kerül

A hetvenes években több kisebb-nagyobb társasággal is összejártunk. Java részük E. korábbi egyetemi csoporttársaiból állt, mint Z. Péter, Sz. Anna, T. István, de közéjük tartozott volt tanárunk, Széll Zsuzsa is.

Vekerdi Lászlót T. István révén ismertük meg, ő választotta mesterének, de velünk is megosztotta felfedezését. Egy időben szinte havi rendszerességgel jártunk fel hozzá, bejártunk az óráira. A tudomány és technika történetéről adott elő népművelés szakos hallgatóknak. Elmenyitogató, emlékezetes előadások voltak. Mindazt, amit a közoktatás tizenkét éve alatt a fejünkbe töltöttek fizika, matematika, kémia, biológia, gazdaságtörténet címén, és amit csak úgy ahogy vett be bölcsészagyunk, hirtelen az elme, a kéz, a kreativitás magával ragadó történetévé állt össze.

Vekerdi lebilincselő előadó volt, de nem a nárcista szószonglőrök fajtájából. Kicsit rekedtes manóhangján arra biztatta a hallgatóságát, hogy csak egyen, igyon bátran, ez nem olyan óra, ahol moccanni sem szabad. Nyugodtan kiabáljanak bele, ha úgy gondolják, hogy marhaságokat beszélek, vitatkozzanak. Lehet, hogyha matematikusoknak, fizikusoknak vagy közgazdászoknak adott volna elő, itt-ott belekérdeznék, de mi örültünk, ha követni tudtuk a matematikára, természettudományi ismeretekre hivatkozó okfejtéseit.

Előadásai nyomán plasztikusan állt előttünk a tudománytörténet számos eseménye, fordulópontja és figurája, köztük Galilei. Megvilágította, mit jelentett a tudományos gondolkodás történetében az experimentális módszer, a szabadesés, a lejtőn történő mozgás kísérletei. Megértette velünk Leibniz teljesítményének, a differenciálszámítás kidolgozásának jelentőségét, amit a kor kompjúterének nevezett, amely jelentősen lerövidítette a matematikai bizonyítást. Csak bele kellett táplálni a változó adatokat, és máris kidobta az eredményt. Megtudtuk, hogy Newton is eljutott idáig, de tételei bizonyítására mégis a régi, hosszú levezetések használta, attól tartva, hogy bolondnak nézik, nem hisznek neki.

Izgalmas volt a görögöktől kezdve egy-egy korszak szellemi életét egy egésznek látni. Hozzáilleszteni a matematika, a természettudományok és a technika fejlődését ahhoz, amit irodalomból, filozófiából, történelemből tudtunk. Persze Németh László vásárhelyi tantervét ismertük, de a gyakorlatban nem volt módunk megtapasztalni. Vekerdi, ahogy mesélte, Vásárhelyen egy lány révén, akinek udvarolt, került kapcsolatba Németh László tanítási módszerével, és követte nyomon a kísérleti tanterv működését. Mi pedig utólagosan, eddigi tudásunkat kiegészítve élhettük át az előadásai nyomán, milyen egy-egy korszakról teljesebb képet kapni.

Rendszeres találkozásaink felértek egy rendhagyó egyetemi kollégiummal. Sok szó esett Fülepről, aki tanárunk volt az Eötvös Kollégiumban, de a lakásán is gyakran fogadta őket. Sok apró anekdotát idézett fel az emberről és a tudósról, a rabiátus természetéről, prófétai haragvásairól. Akkor még nem jelent meg az *Ezer este Fülep Lajossal*. Később Fodor könyvét

olvasva sok részletre ráismertem. És persze Fülep kapcsán szó esett Crocéról, Ruskinról, Carlyle-ról, Morrisről, a preraffaelitákról, a fábiánusokról, meg Fülep művészettörténeti, filozófiai, esztétikai és néprajzi munkáiról, nézeteiről is.

Vekerdi elmondta, hogy az öreg nem csillapodó haraggal szólt Illyésről, aki a neve megemlézése nélkül publikálta kutatási eredményeit a dél-dunántúli egykezéssről, és e cikkét követően vált társadalmi, politikai, irodalmi tényezővé. Az ő gondolatai nyomán indította el a népi mozgalmat, a valóság feltárásának programját, az irodalmi szociográfiák sorát, de később sem hivatkozott rá soha. Még az események után tizenöt-húsz évvel is felhaborította ez az erkölcsi, emberi vétség, méltánytalanság.

Vekerdinél sokat beszélgettünk a kelet-európai disszidensekről, Szolzszenyicinről is. Talán T. Pistának volt egy német nyelvű *Gulagja*, aminek a nagy részét úgy ismertük meg, hogy a németesek blattolva olvasták fel a szöveget, mintha magyarul lenne írva.

Néha kirándultunk is, elmentünk Zsámbékra, hogy megnézzük a magyar építészet e későromán-korai gót emlékét, ha csak romokban maradt is fenn, főleg egy tizennyolcadik századi földrengés miatt. Vekerdi ismerte a premontréiak, a fehér barátok francia és hazai építészetének jellegzetességeit, a Gerecse-alji és a Zsámbéki medence településeinek és templomainak történetét, a magyar romanika építészetének sajátosságait. Valóban, még romjaiban is impozáns volt az építmény a két vastos, mégis magasnak tetsző tornyával, szépek a megmaradt oszlopkötegeket lezáró díszek. És jól illeszkedik a tájba. A falu fölötti dombon pompásan érvényesülnek a dimenziói.

Megkedveltük Vekerdit, ezt a szerteágazó tudású örök lázadót, akinek a nyughatatlan szelleme a válaszok mögött mindig az újabb és újabb nyitott kérdéseket kereste. Gondolatainak nem szabott határt a tudomány felszabdaltsága, mert ő szinte minden fontosabb területén otthonosan mozgott. Tanult erdészetet, orvos volt, belgyógyász, dolgozott fizikai-kémiai kutatóintézetben, az akadémia matematikai intézetében, írt tudománytörténeti könyveket, életrajzokat (Galileiről, Newtonról), irodalomtörténeti munkát Németh Lászlóról, építészet, néprajz és még számos terület ismerője volt, és persze író, esszéíró. Nem csoda hát, hogy az ő agyában átjárhatók voltak a tudományágak. Polihisztor, mondják, reneszánsz ember. Igen, így fordítjuk le közhelyekre azt, amire az ő intellektusa képes volt, összeszikkasztani az egymástól távol művelt, de mégis egyről, a világról és az emberről szóló tudományterületeket.

Szenvedélyes lázadó volt, aki a szellem szabadságát szerette mindenekelőtt. Hankiss János „veszedelmes szent ember”-nek nevezte őt egyszer, amikor a debreceni egyetem hatalommal bíró szellemi törpéivel összekülönbözött. Nem tisztelt soha semmilyen botcsinálta tekintélyt, távol tartott magát minden címtől, rangtól, hivataltól, tudományos fokozattól. Csak a valódi erkölcsi és szellemi teljesítményt tisztelte, és a magukért szólni nem képes elesetteket.

Hozzá kötődött kis társaságunk több munkája is. Vekerdi akkoriban (hetvenötötől) Sík Csabával szerkesztette egy darabig a Magvető *Gyorsuló idő* sorozatát. Az ő felkérésére írt T. Pista egy nyelvészeti, E. egy Monarchia-könyvet. Engem egy esszé megírására bízott a tanári munkámról. Ennek lett a címe: *Az osztály iskolát kerül.*

„A Gyorsuló idő szerkesztését Sík Csabával rettentő örömmel és nagy lelkesedéssel csináltuk mind a ketten, ez nekünk a jó értelemben vett játék öröme volt. Sikerült jó néhány új embert, új szempontot és régi értéket a köztudatba emelni. Ezt akartuk elérni, egy darabig ment is. [...]. Mi előre megmondtuk, hogy kitől rendelünk, illetve kitől szeretnénk rendelni. Megmondták, hogy kitől nem lehet ezek közül, a többiektől rendeltünk. S mikor az emberek megírták a könyveket, akkor visszadobálta a kiadó, átíratta stb. Elsőrendű emberekről volt szó, akiknek azonban még nem volt nevük. A kiadó pedig azt mondta, hogy ne vacakoljunk, a szerzőket meg kell törni, a fiatal szerző ne ugráljon, örüljön, hogy meggyalázzák. Mindezt nekem kellett volna vállalni és közvetíteni. Hát ilyet nem lehet vállalni, ez disznóság.” (Interjú Vekerci Lászlóval. Idézi Terts István Forrás 2004. június-július)

Az esszém elkészült, Vekerci elfogadta és továbbította a kiadónak. Később a Terts István cikkében is említett N.B. szerkesztő, akire a fenti sorok utaltak („a szerzőket meg kell törni, a fiatal szerző ne ugráljon, örüljön, hogy meggyalázzák”), megbeszélésre hívott be a kiadóba. Közölte, hogy érdekes a kézirat, de nincs szó benne a KISZ szerepéről, ezt pótolni kell. Próbáltam meggyőzni, hogy ez a téma nem illik a dolgozat koncepciójába, ő azonban visszaadta, mondván, ha meg gondoltam magam, jelentkezzem. Nem gondoltam meg magam, így természetesen többé nem esett szó a kiadásáról.

Az elmúlt harminc évben el is feledkeztem a dolgozatról, amikor a régi osztályomból kétezer-hétben megkerestek néhányan: „A tanárnő annakidején írt rólunk egy könyvet. Szeretnénk végre elolvasni.” Nem is értettem, miről beszélnek. „De tényleg, tanárnő, érettségi után felolvasott nekünk belőle egy részt, ami a Mukiról szólt. Neki még a nevét sem kellett megváltoztatni.” Hirtelen, mintha egy régen bezárt ajtó pattanna fel, minden eszembe jutott. Megígértem, hogy előkeresem, bár sejtelmem sem volt, hol lehet.

Végül megtaláltam. Felidézte számomra azt az osztályt, amelynek hetvenegy és hetvenhárom között osztályfőnöke voltam még Óbudán, akikre T.I. rászállt, amikor elmentem, és akiket megpróbált még a ballagásukon is elkábítani, és hozzáteszem, a tablójukra sem engedte feltetetni a fényképemet, pedig két évig én voltam az osztályfőnökük.

Büszke voltam Vekerci felkérésre, hiszen egyértelmű volt számomra, hogy a sorozat a hivatalos szellemi életen túl, sőt nem egyszer az annak ellenében létező, másik, értékteremtő, szuverén szellemű Magyarországot akarja bemutatni. Megtisztelő volt, hogy engem is ide számított.

E. segítségével nem tudtam volna megírni a könyvet. Nem tudtam volna az egész napot igénybe vevő hajszából, iskola, gyerekeim, háztartás, családi élet, az íráshoz szükséges figyelmet és időt kiszakítani. A feljegyzéseim megvoltak a gyerekekről, a programjainkról, nálam volt a diákok által vezetett szöveges, rajzos, fényképes krónika, ami rögzítette a két év minden eseményét, a kirándulásokat, mozi, múzeumot, kiállítást, színházat, az ingyen buszért végzett társadalmi munkát. Mivel E. a programok közül többön is ott volt, és az osztály felét, a németeseket tanította is, tudott segíteni. A koncepció, a szerkezet megbeszélése után egy első, nyers vázlat papírra vetett, amin aztán tudtam dolgozni napi néhány órát, egy-két éjszakát, lehetett szöveggé formálni, csiszolni, kiegészíteni, esszévé

alakítani. Később, a nyolcvanas években, amikor már egy Commodor 64 állt a szobánkban, nem volt többé akadály az időhiány. Az írásprogram olyan mértékig felgyorsította a szövegírás-szövegjavítás műveletét, hogy egymás után készültem el a doktorimmal, a kandidátusimmal, és számos más cikkel, tanulmánnyal. Igaz, akkorra már Á. is iskolás lett, Eszti és Flóri gimnazisták. Nemcsak önállóak, de ebben-abbban még segíteni is tudtak.

Mi volt a tanári munkámban, ami Vekerdit megfogta, ami arra bírta, hogy egy kis könyvet írasson velem? Az, amit iskolakerülésnek neveztem a címben, valójában a nevelés ábécéje, a közösségépítés régi hagyománya volt új köntösben, korunkhoz igazítva. Néhány eleme a herbarti neohumanista nevelési elvekben gyökerezett, mások a reformpedagógiában. Az egész nap távol lévő szülők, a nem működő tágabb család, a nem létező civil társadalom helyett a valahová tartozás érzésének kialakítása volt ennek a tanári munkának a lényege, összekötve a gyerekek kulturálódásával, művelődésével. Nevezhetjük bátran szocializációnak, humanizálódásnak. A sok közös program, a kirándulások, a színház, a mozi, a kiállítás, a közös célokért végzett fizikai munka a közös élmények forrása volt, társadalmi, emberi kapcsolatokat épített, értelmes tevékenységre szoktatott. A programok sosem voltak kötelezőek, közösen döntöttünk, kirándulás lesz-e vasárnap vagy városnézés, mozifelelősünk minden héten beszámolt az új filmekről, színházelelősünk havonta az érdekesebb előadásokról. A szervezés feladatait elosztottuk, a programokra szellemileg is felkészültünk: az osztályfőnöki órákon kiselőadások, vizuális anyagok ismertették, hova megyünk, mit fogunk látni. A program után megbeszéltük, mi volt jó, mi nem, mi tetszett, mi nem, miért. Állandóan volt közös beszédtemánk. És mindent rögzítettünk az osztálykrónikában. Egyesek írtak bele, mások rajzoltak, fényképeztek, relikviákat (belépők, számlák, szórólapok, poháralátétek) gyűjtöttek.

A programokon volt idő beszélgetni, mindenki mindenkivel kötetlenebb formában ismerkedhetett, mint az iskolában. Kialakult egy együttes létezési mód, stílus, felgyűltek a közös élmények. A kultúra, a sport, a társasági érintkezési formák gyakorlása természetes, nem művi, iskolai közegben folyhatott, és együtt járt az országismeret, a műveltség, az önismeret gyarapodásával, ami mind része lett a szocializációnak, a humanizálódásnak. Nem csoda, hogy mindmáig, harmincnyolc év után is minden évben rendeznek osztálytalálkozót, de azon túl is találkoznak, segítik egymást, tartós barátságok és házasságok is kötődtek. Óbuda és környéke alkalmas arra, hogy sokan kertesi családi házban lakjanak, ahol vendégül lehet látni egy magyaros barbecue-ra egy nagyobb társaságot.

A hetvenes évek végén mégis elszakadtunk Vekerditől. Egyik látogatásunk alkalmával csöngettek, és hívatlanul, mintegy véletlenül betoppant egy huszonéves fiatalember valami átlátszó ürüggyel, talán valami könyvet hozott, vagy kért el, és sehogy sem akart elmenni. Rém dühösek voltunk, hogy megzavarta, sőt ellehetlenítette az aznapi beszélgetésünket.

Ezután a közjáték után csak vártuk, csak vártuk, hogy mikor mehetünk legközelebb, de nem volt legközelebb. Kombinálni kezdtünk, de máig sem tudom, hogy igazunk volt-e. Arra gyanakodtunk, hogy valahogy kiszivárgott, hogy Vekerdinek van egy fiatalokból álló köre, és figyelmeztették, hogy hagyja abba. Nem akart minket bajba sodorni. Ő már megszokta, hogy figyelik, nem foglalkozott vele. Veszteni valója mindössze egy könyvtárosi állás volt. De úgy

gondolhatta, hogy mi még annyira a pályánk elején járunk, hogy nincs joga veszélybe sodorni bennünket.

De az is lehet, hogy nem ez volt a kapcsolatunk megszakadásának oka, hanem az, hogy Vekerci számára visszatetsző volt, hogy több évi óraadói munka után Hermann István felajánlott E.-nek egy tanársegédi állást a filozófiai tanszéken, és ő ezt el is fogadta. Ennek az volt az előzménye, hogy óraadóként német szövegolvasást (Kant, Hegel, Schopenhauer, Nietzsche) tartott filozófiaszakos hallgatóknak, közben megvédte Broch esztétikájáról írt doktoriját, és Zoltai Dénes ez idő alatt végig azzal hitegette, hogy az esztétikai tanszékre kerülhet. Zoltai azonban csak az ígéreteknél maradt, talán azért, mert E. nem volt párttag, és a családja sem volt azzal gyanúsítható apja kistarcsai múltjával, hogy marxizmussal fertőzött lett volna.

Hermann-nak akkor értelmiségi-ellenzéki körökben rossz „sajtója” volt. Úgy értékelték, hogy megalkudott Aczéllal az egyetemi tanári kinevezésért, elárulta korábbi harcostársait, kiegyezett a rendszerrel. Vele együttműködni erkölcsi megbélyegzést jelentett, nem is szólva arról, hogy Márkus Györgyöt, aki a tanszék várományosa volt, épp akkor tették feketelistára Kis Jánossal és Bence Györggyel, szerzőtársaival és volt tanítványaival együtt. Én figyelmeztettem E.-t, hogy mit kockáztat, de őt ez nem befolyásolta, mondván, Hermann szabad kezet ad neki, nem kell belépnie a pártba, és a nyugati polgári filozófia lesz a szakterülete. És valóban, akkor kezdte sorban írni a könyveit, tanulmányait először a magyarországi Nietzsche-recepcióról, majd elkészült a Monarchia- és a Szecesszió-könyv, a Nyugaton is publikált Nietzsche-tanulmányok és még sok egyéb. Párttagság nélkül is nyugodtan dolgozhatott, s bár a kandidátusiját szeretették volna a tudományos minősítőbizottságban, főleg a debreceni túlbuzgó neofita ortodox marxisták elvágni, Hermann tekintélye és szavazatának súlya lesöpörte őket az asztalról. Hermann is bátran, okosan döntött a maga szempontjából, amikor E.-re tett. Elszigeteltségét a volt keresztény középosztály felé nyitva igyekezett oldani. Azok közül keresett munkatársat, akik a filozófiában semmi esélyt nem kaptak 45 után. A bátorságát bizonyítja az is, hogy E. még csak filozófia szakot sem végzett, habár német szakosként a monarchia filozófiájával sokat foglalkozott. Bár az is kétségtelen, hogy a rizikót csökkentette E. apja, Árpád bácsi nagy szakmai tekintélye a pedagógiai kutatás területén. A keresztény középosztály zajtalan és alig észrevehető visszaengedésének éveit voltak ezek. A meritokrácia a maga csendes politikai különállását többé vagy kevésbé fenntartva, a hatvanas évek második felétől hajlandó volt a rendszerrel a szakmai együttműködésre.

Mindezek ellenére igazam lett. E. sokáig viselte annak ódiumát, hogy az ellenzék által kiközösített, ámulónak minősített volt Lukács-tanítvány, Hermann tanszékének munkatársa lett, aki nem elég, hogy kiegyezett Aczéllal és elfoglalta a Márkusnak kinéző pozíciót, de még Heller Ágnes-től is elvált, és egy intellektuálisan érdektelen, de annál nőiesebb és fiatalabb feleségre cserélte őt.

Én nem vettem részt a Hermann-nal történő együttműködésben. Családilag sosem jártunk össze. E. mindig egyedül kereste fel őket. Mindössze egyszer találkoztam velük, amikor Tahiba menet meg kellett állnunk Szentendrén, ahol ők nyaraltak valami hivatalos üdülőben. Vagy félórát töltöttünk ott valami hivatalos ügyben. Zulejka, Hermann felesége megpróbált

engem zsidó dolgokkal szóval tartani. Hegedűs Géza bácsiról mesélt, meg az ő anekdotáiról, és megkérdezte, tudom-e mit jelent a „mispoha”. Fogalmam sem volt. A gőgöm folytán és a szabadságom védelmében semmilyen közösségbe nem voltam zsigeri alapon bevonható, bemanipulálható.

A házasságunk lényegéhez tartozott, hogy E. szabad volt az életét a maga ítélete szerint formálni, és én is szabad voltam azokkal nem érintkezni, akikkel nem volt indíttatásom.

Hogy Vekerdivel végül is az előbbi vagy utóbbi okból szakadt-e meg a kapcsolatunk, nem tudom, bár az utóbbit tartom valószínűbbnek. A rendszerváltás után néhány évvel kikértem a hivataltól a rám vonatkozó anyagokat, fel is soroltam a neveket, köztük Vekerdiét is, akiknek az anyagában szóba jöhetnek, de sehol semmit nem találtak. Állítólag. Majd értesítenek.

Kilencven után találkozhattunk volna, de addigra már egymástól távol eső oldalakra kerültünk. A taxis blokádnál idején én az SZDSZ frissen megválasztott fővárosi képviselője voltam, tele frusztrációval az MDF kormány ásatag, a történelmi panoptikumból előhúzott mentalitása miatt. A Kossuth téren akkor két, egymástól kettős rendőrkordonnal elválasztott, ellentétes célú tüntetés zajlott, az egyik a taxisoké a kormány benzináremelése ellen, a másik az odaérkező kormánypártiaké. Az eseményeket a tévé is közvetítette. Amikor a kamera ráközelített az utóbbi, harciasan ordibáló csoportra, megláttam Vekerdit, amint hisztérikusan eltorzult arccal azt skandálta, hogy: „Antall marad!” Fölöttük, a Parlament ablakában megjelent Horváth Balázs belügyminiszter, az ablakpárkányra térdelve, a győzelem jelét mutatva két ujjával az ujjongó tömegnek.

Jeu de Paume, Párizs

Mindig is vágytam Párizsba, mint mindenki, aki a modern magyar lírán nőtt fel, akit megérintett a Párizs-mítosz, amely Ady verseiből, publicisztikájából indult el, és áthatotta az egész magyar modernitást.

Más azonban Velencéből, Padovából, Firenzéből, Rómából érkezni Párizsba, mint Pestről, Bécsből, Berlinből. Itáliából nézve szembeötlő, hogy a modern nagyváros milyen talmi, silány, könnyen romló, olcsó anyagokkal kelti a monumentalitás és az esztétikum látszatát. Mint a drága ékszer és az olcsó biszu, úgy viszonyulnak egymáshoz a gazdag itáliai polgárvárosok terei, épületei, enteriőrei és a modern nagyvárosokéi. Ha azonban a vályog putrik, földes padlójú viskók, zsúfolt nyomornegyedek képezik az összehasonlítás alapját, ahol az ipari forradalom előtt és után a lakosság nagy része élt, már egészen más a perspektívánk. A modern nagyváros sem funkcióját, sem lakóit tekintve nem hasonlítható amazokhoz. Ám ha a középkori és a reneszánsz Itália élményét még egy nap sem választja el a Párizsba érkezéstől, az ész bármit mond, a szem unottan fordul el a látnivalóktól. Mi az Arc de Triomphe Traianus diadalívéhez képest, mi a párizsi Pantheon a rómaival összevetve? Mind csak olcsó utánpótlás, rongyrázás. Másfelől mi más a római művészet, mint hellenizmus? A franciák a modern kor nagy utánpótlói, csak van, amiben az angolok jobbak. A birodalomépítésben, a kultúrának civilizációként való felfogásában. Róma a nagy út-, vízvezeték- és fürdőépítő, az ütőképes hadsereggel gyarmatosító. Ezekben az angolok mindig rómaibbak voltak a franciáknál, amíg mindketten bele nem süllyedtek a középszerűségbe.

Ami az itáliai élményekhez fogható volt Párizsban, az a Jeu de Paume. Amíg a nyolcvanas évek közepére fel nem épült a Pompidou központ, itt mutatták be a modern francia festészetet a tizenkilencedik század közepétől az első világháborúig. Az impresszionisták, posztok, neók, fauve-ok, nabik, avantgárd mind itt volt látható. Az impresszionisták először ötvenhét őszén babonáztak meg a Központi Szabó Ervin könyvtár reprodukciós kiállításán. Eredetiben a Szépművészeti néhány képén kívül hatvannégyben Prágában, majd hetvenháromban Moszkvában és Leningrádban láttam őket nagyobb számban. A Puskin Múzeumban és az Ermitázsban legfőképp a Gauguinek ragadtak meg. Az utóbbiban a Tahitin készült képekből egy egész teremnyi volt kiállítva, tizenöt-húsz a legnagyobbakból. Eszembe juttatják Juhász Gauguin megidéző sorait Gulácsyhoz:

*Lajos, emlékszel, amikor először
Kerített össze minket alkalom,
A boldogságos, békés délelőttön
Gauguinnek száz lázálma a falon?
A sárga fényben a kövér banánok,
S a sárga tájon barna emberek,
Az elveszett Éden, mely fájva fájón
Bennünk zokog, ujjong, ragyog, remeg.*

*S a furcsa bálvány, szent fából faragva,
Mosolya sír, és bánata mosoly*

A Jeu de Paume a francia festőkben felülmúlhatatlan volt. Kivéve a Gauguineket. Az Ermitázsbeli Tahiti-képekkel senki sem versenyezhet, köszönhetően Szergej Scsukinnak és Ivan Morozovnak, akiknek a hatalmas modern francia gyűjteményét a forradalom után az állam elkobozta. Még szerencse, hogy hetvenháromban már láthatóak voltak, sokáig ugyanis el voltak zárva a nyilvánosság elől mint a burzsoá dekadens művészet bomlasztó termékei. Még szerencse, hogy nem semmisítették meg őket.

Alig van olyan képtár, ahol minden kép előtt meg kell állni, a Jeu de Paume ilyen volt. A leghíresebb gyűjteményekben is sok olyan terem van, amin csak keresztül sétál az ember. A Louvre, a British Múzeum, az Ermitázs is ilyenek. Persze azért, mert teljességre törekednek. De ki az, aki minden korszakot egyformán szeret? Én például a németalföldieken és egy-két spanyolon kívül minden barokkot unok, elkerülöm a klasszicizmust is, kivéve Ingres-t, a romantikus festészetből is csak Blake-et, Gaspar David Fridrichet és Turnert kedvelem (ha őt romantikusnak lehet egyáltalán nevezni), a tizenkilencedik századi történelmi festészetben, akademiákon elalszom. Teljesen osztom a fiatal Fülep korai publicisztikájának értékítéletét és hangnemét e tekintetben. („*Tegyétek az egyik serpenyőbe Ferenczyéket s a másikba a Múcsarnokot, akkor ez a másik serpenyő tartalmatlan tartalmával szédületes sebességgel fog a magasba repülni, mivel üres, olyan gyorsan, mint egy léggömb, s meg sem áll, amíg az örök Nirvána mezőire nem ér. Legyen neki csendes a szétpukkanás Brahma kebelén.*”1904.) Tihanyi Fülep-portróját is ezért kedvelem. Pont olyan rajta, mint az itt idézett szövegben, sovány, fiatal, öntudatos.)

A Jeu de Paume-ban minden képet megnéztem. Megálltam Seurat *La Grande Jatte*-ja előtt. Sosem láttam korábban Seurat eredetiben. Csak most figyelhettem meg, ami a reprodukciókon nem látszik, hogy legtöbb, e korszakban festett képén agyag színű alapozásra vannak felhordva a színek kis festék-négyszögek formájában, amikből a kép távolabbról nézve összeáll. Minden kis négyszög körül jól látható az alapozás. Közelről a textúra egy absztrakt képre emlékeztet. Persze eszembe jutott, hogy láttam én már ilyet valahol. Sőt az is eszembe jutott, hogy hol. A Galériában, ahova egy időben hetente bejártam, meg Rippli gyűjteményes kiállításán. A tízes években festette valamennyit (*Park aktokkal, Lazarine és Anna a parkban* és még vagy négy-öt hasonló), persze ezek húsz-huszonöt évvel későbbiek Seuratnál.

Monet és Renoir színekavalkádja közelről és eredetiben egészen magával ragadó, mindkettőjüknek fantasztikusak a kékjei, gazdagok, sokfélék. A kékek mindig magukkal ragadnak. Klee átható, gazdag árnyalatú kékjeit is nagyon szeretem. Nagyon élveztem eredetiben a Lautrec-eket. A Montmartre, a Moulin Rouge, a részeg, kimustrált kurvák, az abszintozó rozoga urak, clownok, a plakátok Jane Avril-ról, Aristide Bruant-ról a vörös sáljával, fekete kalapjával, ezek mind a századforduló Párizs-mítoszának részei. Örültem, hogy Van Gogh-nak a legjobban kedvelt késői, provence-i képei közül is látható volt néhány. Igaz, hogy a legszebbeket csak később, nyolcvanöt nyarán láttam az amsterdami Van Gogh múzeumban és Arnheimben a Kröllér-Müllerben, de eszem ágában sem volt panaszkodni. És akkor még egy szót sem szóltam Matisse-ről, Braque-ról, Leger-ről, Picassóról.

Egy egész napos részeg kóválygás a híresebbnél híresebb képek között jó lehetőség volt arra, hogy megszokjam, Párizsban vagyok, egy más idődimenzióban, mint Itáliában. Jó lehetőség volt arra, hogy felelevenedjen bennem, miért is vágyik ide az ember. Utána már jó volt elmerülni a fény városában. Először, persze a Montmartre, a Montparnasse, Place Pigall, a Moulin Rouge, a Latin negyed, a Champs Élysées, a Louvre, a Rodin múzeum, a Szajna part, a hidak, és ami megmaradt a középkori Párizsból, a Notre Dame.

Az Eiffel toronyba nem mentünk fel, de Passy-ban meglátogattuk Kapitányékat. Oli már igazi párizsi nő volt, aki nagyszerű konyhát és házat vitt. A férje pedig elmesélte, hogy amikor otthon járt, nem is akarta elhinni, hogy valaha ott lakott abban a Mester utcai házban. Minden olyan kicsinek, piszkosnak tűnt a számára.

Párizs

A Jeu de Paume-ban töltött nap után érkeztem meg lélekben is Párizsba. A modern francia festészetten kívül igazán az esti és éjszakai Párizs fogott meg. Megtapasztaltuk, mi is a modern urbanitás, milyen szabadságot ad, ha van kulturális élet, színház, a legjobb filmek elérhetőek a mozikban, a bulvárokon, a Cité-ben minden nyitva, könyvesboltokban válogathatunk, szinte nappali fény mindenütt, az utcákon hömpölyög a tömeg, a kávéházak kint és bent tele szabadnak és gondtalannak látszó emberekkel.

Végre ráérzek a párizsi hangulatra, a késő esti, az éjszakai Párizs valóban magával ragadó. Eszembe jutnak az ötvenes évek közepén a rádióban sokat játszott francia szonok, különösen Yves Montand. Pesten is járt ötvenhétben Moszkvából visszatérőben. A nyugati baloldal az egy Camus kivételével nem fogta fel, mi történt ötvenhatban Magyarországon. Majd hatvannyolcra ébred fel, és a csehek mellé áll. Yves Montand is a forradalom leverése után nyugodtan Moszkvába utazott koncertezni. Ezért is hallgathattuk a dalait nap mint nap a rádióban, az *A Paris-t*, a *Grands Boulevards-t*, a *Les Feuilles Mortes-ot*, a *Metro-t*. Engedélyezett volt egy kis Párizs-kultusz, ami most nem a rohadó kapitalizmusnak a dolgozó néptől idegen kulturszennye volt, mint a rock-and-roll és a Coca Cola. Mindjárt egy ironikus-komoly sláger is született a Montand-szonokra rájátszva, a hatásukat ellensúlyozandó: *„Én mindig Pestről álmodom, Nekem csak ő a Párizsom. A Nagykörút a Grand Boulevard, az Oktogon a Place Pigalle. Igaz, hogy nincs Eiffel-torony, Szeretlek mégis Pest nagyon. És az sem okozhat nagy zavart, Hogy kéklő Dunánk nem Szajna-part. Igaz, hogy nincs Eiffel-torony, Szeretlek mégis Pest nagyon.”*

Persze még ebben is volt némi engedmény, hiszen Budapestet dicsérni, ha nem Csepelről vagy a Dunán evező dolgozó népről volt szó, nem volt igazán szalonképes. A századelő szóhasználata, a Nagykörút, az Oktogon említése eretnekségnek számított a hivatalos Lenin körúttal és November 7.-e térrel szemben.

És ki ne felejtsem Párizs-kultuszunk fontos elemét a *J'attendrai-t* Tino Rossival. Ahogy meghallottuk a rádióban, azonnal hívtuk egymást Krajcsovics Katival. Egy idő után elterjedt ez a szokás az egész baráti körünkben, és mások is folyton hívogatták egymást még évekig. Később már csak nosztalgiából.

És már elevenen előttem volt, mit is jelentett kamasz koromban a francia újhullám, Resnais, Godard, Truffaut, Chabrol, a *Kifulladásig* (a plakátja ma is a kis szoba falán, évekig a tanáriban az íróasztalom fölötti falon Jean Seberggel és Belmondóval), a *Szerelmem*, *Hirosima*, a *Négyszáz csapás*, az *Éli az életét*, Anna Karina, Jeanne Moreau, Emanuelle Riva. És nemcsak a Resnais-filmben, hanem a Modiglianiról szóló Gerard Philippe-filmben is. Ő játszotta Jeanne-t, és valóban illúziókeltő volt az arca, az alakja, a játéka. Modi nagy kedvencem volt akkoriban, és ma is az. Az ágyam fölötti falon ma is három képe lóg négy Chagall, egy Vajda, egy Klee, két Kandinszkij és egy Kaspar David Fridrich társaságában, kissé odébb egy Vermeer, egy Brueghel, egy Bosch, szemben egy Weyden.

És persze Radnóti Párizsa is ott motozott bennem, a metróállomások versbe foglalása, a Rue Cujas sarka, ahol minden magyar irodalomkedvelő számára mindig ott lesz a pék, és mindig lejtteni fog a járda. És Szabó István *Szerelmesfilmje az Ikrek havával*, az ötvenhatban egymástól elszakadt szerelmesekkel.

Gondolkodom, hogy a francia irodalomból milyen Párizs-élmények elevenek bennem. Akit a legjobban szeretek, Stendhal, Itália-rajongó, *A párizsi kolostor* is ott játszódik, a *Vörös és fekete* nagy része pedig Verriéres-ben és Besancon-ban. A párizsi fejezetekből az enteriőrök, a de la Mole-palota szalonja elevenebbek bennem, mit a városkép. Balzacnál a legérzékletesebb Vauquer-né fogadója, a szalonok, a színházak. Victor Hugo-ban a csatornák, a barrikád, ahol Gavroch meghal. Zolában a külvárosok, a kurtizánok budoárjai. Du Gard *Thibault*-jából Maisons-Laffitte élénkebben él bennem, mint Párizs. A két legmarkánsabb élményem talán Proust, bár inkább Combray és Balbec a korai kötetekből, de a Champs Élysée parkjai, játszóterei és a Bois sétányai, az Akác sor, Margit királyné fasora. A későbbi kötetek helyszínei, a háború előtti és alatti Párizs, Charlus titkos útjai, a Saint Germain negyed, ahol ekkor Marcel lakik, a Madelaine templom. De még inkább Apollinaire *Égőve*. És megint a festők jutnak eszembe. Chagall, aki az Eiffel torony mellé montírozza Vityebszket a vemhes tehennel, kecskével, a levegőégben lebegő jegyesekkel. **Ó pásztorlány Eiffel-torony a hidak nyája béget e hajnalon**

Ami pedig a század eleji Párizs bűvöletét illeti, amiben kamasz koromban éltem, és ahova vágytam, ahova szerettem volna a vasfüggöny mögül ötvenhét-ötvenkilencben az esti gyorssal megérkezni, vízum és útlevel nélkül csak úgy szabadon, persze nem volt már sehol. Bár a rue de Levis 92., Lédáék háza még állt, egyik-másik kávéház is, a Hotel Europe is a rue Constantinople-on. De a hangulat, amit egykor valóságnak hittem, rá kellett döbennem, hogy már akkor is csak a művészet, a fotóművészet keltette illúzió volt. Ugyanis Bölöni Ady-könyvében, amit a beírt dátumok szerint ifjú koromban négyszer-ötször is végigtanulmányoztam, egyszer Ady iránti rajongásból (ötvenhét), egyszer a magyarórák miatt (ötvenkilenc), egyszer az érettségire és a felvételre készülve (hatvan), egyszer a Király óráira (hatvannégy, a vizsga előtti röpdolgozatra tény- és műismeretből), később a saját óráimra készülve (hetvenkettő), de egyszer sem vettem észre, hogy a fotók nem Ady korából valók. Nem csoda, hiszen az ötvenötös kiadás, ami megvan nekem, szinte semmit sem árul el a fényképekről. Több, mint harminc év után előveszem újra, hogy ellenőrizzem, jól emlékszem-e a század eleji Párizs képeire. Mindre pontosan emlékszem. Micsoda remek fotók, csodálkozom rájuk mai szemmel. Nézem a képaláírást: „*Kertész felvétele*”. Szent Isten, ez csak André Kertész lehet. Forгатom a könyvet össze-vissza, sehol nem szerepel a neve, nincs lista a fotókról. A harmincnégyes párizsi kiadás idézett előszava is csupán annyit mond, hogy a fotókat „*Kertész barátom, a párizsiaknak ez az elismert magyar művésze*” készítette. Ötvenötben már ez is pontatlan, hiszen Kertész harminchat óta New York-ban élt. Igaz, ha szerepelt volna a könyvben a neve, akkor sem tudtam volna még akkortájt, hogy ki is ő, hacsak előzékenyen nem informál egy lábjegyzet. Magyarországon hallgattak róla, csak hetvenegyben volt először kiállítása. Miért is nincs a neve rendesen a képek alá írva, mint Székely Aladár fotói esetében? Mi másért? Ez volt az ára annak, hogy a könyv az „olvasás” korai időszakában, Sztálin halála után két évvel egyáltalán megjelenhetett.

És akkor számolni kezdtem, 1904-6-ban, amikor Ady hosszabban Párizsban élt, Kertész tizenkét éves volt. A képek tehát nem dokumentálják, hanem megidézik Párizs század eleji arcát jó harminc évvel Ady ott járta után. Ami annakidején elbűvölt, nem volt más, mint egy letűnt korszak és látásmód újrateremtése, stílusbravúr. És egyúttal talán Kertész búcsúja is Európától, Európa utolsó nagy korszakától, a kreativitás, a művészet, a béke és a humanizmus korától, a fin de siècle-től. Két év múlva Kertész Amerikába költözött. Nem voltak kétségei afelől, hogy vége, amíg sok kortársa még számos illúziót táplált Európáról, a franciákról, a jövőről. Ők hamarosan valamelyik francia deportáló táborban, vagy egy náci halálgyárban találták magukat, mint a nála három évvel fiatalabb fotóművész, Erwin Blumenfeld, aki Berlinből költözött Párizsba, de olyannyira frankomán volt és rabja az Európa iránt táplált illúzióknak, hogy épp a háború kitörésének előestéjén tért vissza New Yorkból, ahol nagyszerű ajánlatokat kapott. Azt hitte, hogy az üzleties Újvilág és a művészet városa között kell választania, és ő a művészetet választotta. Így aztán hamarosan La Vernetben, az egyik legszadistább francia internálótáborban találta magát, akárcsak Koestler és még sokan mások.

Negyvenegyben aztán már Blumenfeld sem habozott Portugálián keresztül az elüzletiesedett New York-ba menekülni a művészetek hazájából, a kultúra fővárosából. Kálváriája során alapos ismereteket szerzett a franciákról, ahogy korábban az első világháborús tapasztalatai fedték fel előtte hazája, Németország rejtett arcát, amelyet a századforduló, századelő virágzó Berlinje takart el addig a szeme elől. Később, ha Európába vágott, inkább Rómába utazott. Ott is halt meg hatvankilencben.

Walter Benjamin Párizsról mint a tizenkilencedik század nagyvárosáról ír. Lám, ő sem a megfelelő időben kezdett menekülni. Nem is lépte át soha a szabadságot jelentő portugál határt. Benjamin Párizsa Baudelaire városa, a passzázsoké, a flaneuröke és a bohémeké. Csak az antikapitalizmusa idegen tőlem. Bár már ő is sejtette, hogy a szovjet szocializmus nem az a jövő, amiről álmodni szeretnénk, bár ő még nem tudhatta, hogy az érintetteket soha senki nem fogja megkérdézni, részt akarnak-e venni ennek az álomnak a megvalósításában. De akkor, hetvenötben már az ő Párizsa is száz éves volt.

Az a Párizs, ahol mi jártunk, fogalmazhatunk így, a New York előtti modernitás városa volt, amely a New York utáni korszakban is jól működött, főleg a vasfüggöny mögötti élethez képest. A már akkor is nagy számban beözönlő afrikai szegényeket nemcsak a nyomornegyedek gettói zárták ki a társadalomból, hanem a magas árak is, amelyek a francia középosztály sztenderdjéhez voltak igazítva. Így mi, szegény kelet-közép-európaiak is a bőrünkön érezhettük a kirekesztésnek ezt a rafinált módját. Ha mesterségesen magasán van tartva az igényszint, akkor nincs olcsó élelmiszer, nincs olcsó gyümölcs, dinnye, banán, mint Itáliában. A szolgáltatásokat sem lehet megfizetni. Így aztán mi is sok mindenén kívül rekedtünk, többek között a jól ápolt utcai WC-kből is.

Amint említettem, Oliékat meglátogattuk, de Sáriékkal nem jött össze a találkozó. A Gare de l'Estről elindultunk hazafelé. Küldi már a csókjait nekem a magyar Temető. Ezt az érzést igazából csak mi ismerhettük, a vasfüggöny mögé zártak. Ady megrettenése a hazaúttól hiperbolának tűnt a mi helyzetünkhöz képest. Három évig a lábunkat sem tehetjük ki újra

nyugatra. És ki tudhatja, mikor szigorodnak a játékszabályok. Ha önként bebújsz az egérfogóba Hegyeshalomnál, nem tudhatod, kiszabadulsz-e még valaha.

De ráértünk még elszomorodni. Előttünk volt egy hosszú vonatút keresztül Európán, és egy kis bécsi időzés.

Bécs

Párizsból este indultunk, vonatunk áthaladt egész Nyugat-Európán, mire reggel Bécsbe érkeztünk. Bár térben és kultúrában a legközelebb áll hozzánk, még sosem jártam itt, E. azonban annál többször, szakmai úton, konferenciákon. Így a vonatból kiszállva nyugodtan rábízta magam. Utunk során eddig én voltam a kalauz. E.-nek nem volt türelme útikönyveket, térképeket böngészni.

Elindultunk a Mariahilfer Strassén a Burg felé. Funkcióját tekintve a hetvenes évek Rákóczi útjára emlékeztetett. Üzletek, áruházak, kávézók követik egymást vagy egy kilométer hosszan. Az utcán hömpölygő tömeg kevéssé látszott helybelinek, inkább a volt monarchia területéről kirajzó, hazatartó sokaságnak, amely a vonatra szállás előtti utolsó bevásárlásait intézi itt, a Westbahnhof közvetlen közelében. Később mi is itt vettük meg a gyerekeknek azt a néhány szebb ruhadarabot, amit ajándéknak szántunk. A C&A színvonala akkor nekünk nagyon megfelelt. Jó minőségű, elnyúlhatatlan, a nyugati áruk külsőségeit magán viselő, viszonylag olcsó gyerekruhákat és cipőket lehetett kapni az áruház harmadik szintjén.

Érdekes volt nézni itt és a város más részein is az üzletek portálján, kapualjakban a monarchia szinte minden vidékéről származó neveket: Swarovski, Juraczka, Wrba, Prucha, Husty, Schiska, Wopenka, Simansky, Lorant, Leitenmaier, Mraz, Gerstbach, Homola, Kalchbrenner, Steinmatzky. Igen, Bécs nem osztrák város, lakói mindmáig magukon viselik a soknemzetiségű monarchia fővárosának jegyeit. Mint tudjuk, a vidék sokszor a szemére is veti ezt a fővárosának, ahogy otthon Pestnek, hogy nem magyar. Csak arra nem gondolkodnak, hogy az országuk érdektebb, provinciálisabb volna fővárosuk multikulturalitása nélkül.

A Mariahilfer Strasséről hamarosan beértünk a Burgba. Egy nagyobb és méltóságtelesebb budai várpalota. Folyton az volt az érzésem, hogy már jártam itt. Igen, Bécs olyan volt, amilyennek Pestet álmodta az ember, vagy amilyennek vágyaiban látta. De mégsem egészen. Egy kicsit azért műviben volt tiszta és rendezett, kicsit németesebb volt és sokkal katolikusabb. Talán a barokk dominanciája miatt éreztem így, vagy a középületek steril, monumentális historizmusa miatt, ki tudja. Pesten megállsz a Deák téri evangélikus templom kiskörúti oldalán arccal a Király utcának, balra tőled a Bazilika, jól látszik a kupolája, jobbra a Dohány utcai zsinagóga, körülötte a zsidónegyed, mögötted, bár nem látod, a budai Duna parton a Szilágyi Dezső téri református templom, vele szemben, a pesti oldalon a görögkeleti ortodox. Ez a város szíve. Ehhez képest Bécs belvárosa nagyon monokulturális. Pestnek a lepusztultsága volt fájdalmas, nem a karaktere. Húsz évvel a háború, és kilenc évvel ötvenhat után még mindig romos, a fejlődése megállt a gyors lakhatóvá tétel első fázisában. Nincs pezsgő üzleti, kulturális, városi élet, modern urbanitás. Egy szebb napokat látott, pusztuló provincia központja, ahonnan a vitális rétegek több hullámban már régen elköltöztek, ha el nem pusztították, ki nem telepítették őket.

A Habsburg Bécs nem igazán érdekelt, a Stephansdom, az aulikus főnemesség barokk és rokokó palotái is csak érintőlegesen, a Ring historizmusa meg egyáltalán, legfeljebb, mint az

általam kedvelt Andrassy út egyik (a rosszabbik) mintája. A modern jóléti társadalom külsőségei, a tömegfényűzés új jelensége mint tapasztalat, mint látnivaló azonban megragadott. A piszkos kis pesti boltok után bemenni egy bécsi élelmiszer üzletbe, végignézni a sajtos, felvágottas pultokat, szinte hihetetlen volt.

Személyes kíváncsiságból vonzott a Sacher torta, a kávéházak, a cukrászdák, bár ezekben úgy éreztem magam, mintha egy tanti nézné szigorú szemmel, hogy viselkedem, hogy fogom a csészét, a kiskanalat. Ezeknek a szabályait mindig szívesen elengedtem a fülem mellett. Nem volt mindenben rossz elproletárosodni. Az egyenlőségnek, még ennek a proletár-egyenlőségnek is megvoltak az előnyei. A szüleink korosztálya még osztály, réteg, származás szerint ítélte meg az embereket, meg azt, hogy ki hozzánk való barát, párnak. Ez már minket nem befolyásolt, sokkal hamarabb elszakadtunk ettől, mint ahogy azt a nyugati tinédzser szubkultúra kikezdte volna. Később megtapasztaltam, hogy a nyugati világban mindenütt kasztokban élnek az emberek, persze helyi színekkel, szokásokkal fűszerezve, és persze nem a művésznegyedekben, bár az maga is egy kaszt bizonyos értelemben. Mi pedig, ha meglepőnek hangzik is, a nyugati társadalmakkal összevetve valóban osztály nélküli társadalomban élünk, bármit gondolunk is a szocializmus valóságáról. És ez a mentalitás, beidegződés még máig sem tűnt el teljesen.

A Habsburg, az aulikus, a barokk Bécs nem ragadott magával. Igazán, csak a Kunsthistorisches és a bécsi szecesszió vonzott. Bár akkor még, az avantgárd bővületében, Klimtet szörnyen giccsesnek találtam. Majd a nemsokára elinduló neoszecessziós hullám, a fin de siècle Bécsének divatja gondoltatja velem újra a viszonyomat ehhez a látásmódhoz.

A Kunsthistorisches-ben a legjobban Brueghel képeit élveztem. Eddig Pesten csak egy képét láthattam eredetiben, a *Szent János prédikál*-t. Itt Bécsben több, mint tíz festménye volt kiállítva, olyanok, mint a *Parasztlakodalom*, *Paraszttánc*, a *Vadászat (tél)*, a *Farsang és böjt harca*, a *Bábel tornya*, a *Gyerekjátékok*. Sok képét majd Belgiumban, Hollandiában fogom látni a nyolcvanas évek közepén, egy-egy kedvencemet pedig Drezdában és Berlinben. Brueghel kavargó, groteszk, mégis vidám népelet-ábrázolásait nagyon kedvelem, igazi comédie humaine, amelyet egy életet ismerő, szerető, bölcselkedésre hajló ember alkotott. Ilyen a *Keresztelő Szent János prédikál* is. A címszereplőt nem látjuk, valahol a kép messzeségébe vész, az őt hallgató tömeg háttal áll nekünk. Az előtérben átlagemberek esznek, szoptatnak, csencselnek, élnek a mindennapi életüket, nem is hallják a prédikációt, nem is foglalkoznak vele, kivéve a kép jobbszélén a fán ülő embereket, akik messzebbre látnak, mint mi, és feszülten figyelnek a távolba. Hasonló az *Ikarus bukása* is. Ikarus a kép mélyén, a hétköznapi élettől távol, észrevétlenül zuhan az égi magasságból a tengerbe. Senki sem törődik vele, mindenki végzi a megszokott napi teendőit. A nagyság, az eszmék és a mindennapi élet alig súrolják egymást, nem hatnak egymásra. Mindegyik a maga szférájában létezik. Ez komikus, szomorú és egyúttal maga a részvétlen igazság. Az ember vitális és esendő, vonzó, magával ragadó, komikus és groteszk Brueghel képein. Az élet, az emberek, a tárgyak ábrázolása stilizáltan leegyszerűsített, de sokaságánál fogva eleven, színekben, formákban gazdag, sokféle. Ezt mind így együtt szeretem benne.

Az első bécsi utunkba nem zsúfoltunk bele minden látnivalót. Bízunk benne, hogy jövünk mi még ide. És így is volt. Ki a csoda akar Csehszlovákián át nyugatra utazni, ha Ausztriát is

választhatja. Minél hamarabb kijutni a keleti blokkból, ez motivált bennünket. A következő tíz évben aztán Schönbrunn, Belvedere, Albertina, Votivkirche, Ring, Graben, Josefstadt, Leopoldstadt, majolika-ház, szecesszió-ház, Grinzing, Wienerwald, Prater mind apránként, kényelmesen belefért.

Sokáig úgy éltünk meg minden bécsi tartózkodást, mintha otthon lennénk egy hátrányaitól megszabadított, de előnyeit vesztett Pesten.

Az út vége

A Westbahnhofon még megvettük az utolsó tábla Milkákat, Tobleronékat, és indulás haza. Hegyeshalomnál megkezdődött a vámvizsgálat. Nem annyira árucikkeket kerestek, mint nyomtatott anyagot. A jóléti behozatallal szemben elnézőbbek voltak, mint a fellazító eszmékkel. Mindez természetesen az akkor aláírt Helsinki záróokmány szellemében történt. Mi más volt ez, mint az emberi jogok tiszteletben tartása, az emberek, könyvek, eszmék szabad áramlásának garantálása. E. egy táskányi német nyelvű szakirodalmat hozott rendszerint haza. Ezeket lefoglalták, majd közölték, hogy az engedélyezett példányokat néhány hét múlva átveheti Pesten. Én mindig angol könyveket vettem. Ártalmatlanokat és kevésbé ártalmatlanokat. Írország történetét, Joyce-monográfiát, Orwell összes esszéit, az 1984-et, az *Állatfarmot*, Victor Serge visszaemlékezéseit, Nagyezsda Mandelstam *Hope Against Hope*-ját, Marcuse *Szovjet marxizmusát*, az *Egy dimenziós embert*, Szolzszenyicinekét, az *Első kört*, a *Rákostályt*. A legrázósabbakból, amelyet egy fél analfabéta vámos is azonnal kiszúr, egyszerre csak egyet. Bevált módszerem volt, hogy színes reklámfotóból hajtogatott borítóban éppen azt olvastam. Amikor a vámosok beléptek a fülkénkbe, kissé unottan letettem az asztalra, majd kényelmesen átnyújtottam az útlevelemet. Sosem kérdezték meg, mit olvasok, sosem lapoztak bele az orruk előtt heverő könyvbe.

Hazaértünk. Az egérfogó a maga slampos módján három évre ismét ránk csapódott.

A másik kis filozófus

Á. hároméves koráig otthon volt velem. Jól esett ez a kis megállás tíz év gimnáziumi és tizenkét évi tanítás után. Hetvenhárom őszétől már a Telekiben voltam. Öt év elég volt ahhoz, hogy az új iskolámban is kialakuljon a munkastílusom, kivívjam magamnak azt az elismerést, ami újabb és újabb szakmai fejlődésre ösztönzött. Az otthon töltött három év alatt új tanterv, új tankönyvek jelentek magyarból is. Végre a desztalinizációban eljutottunk oda, hogy a 20. század különböző korszerű műelemzési, műértelmezési módszerei, a Jacobson utáni szövegértelmezés, az orosz, a francia, az amerikai iskolák eredményei, módszerei a hazai tanulmányok, sőt a tankönyvek szintjén is megjelenjenek. A hatvanas évek második felétől már Jacobson, Sklovszkij, Eichenbaum, Tinyanov, Bahtyin és mások írásai is olvashatók voltak magyarul. A hetvenes évek elején megjelent a Modern könyvtárban a *Strukturalizmus* két kötete Hankiss szerkesztésében. Kiadták Chomsky, Lévi-Strauss, Barthes, Eco, Foucault, Propp, Ingarden, Ricoeur írásait, és sok minden más, kortárs filozófiát, nyelvészetet, szövegértelmezést. Persze, ha az ember otthon van egy kisgyerekekkel, és még két másik iskolás gyermeke is van, az ideje nagy részét nem fordíthatja bonyolult elméleti szövegek kreatív feldolgozására. De megállni egy kicsit, visszanézni a pályára, tanulni, olvasni, elmélkedni azért lehetett.

Nyolcvanegy őszétől, amikor újra visszamentem tanítani, már csak három évem volt a Telekiben. Pontosabban nyolcvanháromban megpályáztam egy vezetőtanári állást a Radnótiban. Azt azonban Cs. Zs.-nek írták ki, és ő is kapta meg. Az egyetemről S. L. jött ki megnézni az óráimat, beszélgetni a terveimről, módszereimről. Akkor dolgoztam ki az első feladatlap-soromat a Bánk bánhoz, majd az Anyeginhez, ami nagyon érdekelte. A módszer lényege az volt, hogy a feladatlapokat olvasás közben kellett a gyerekeknek kidolgozniuk. Mindenki személyre szabott feladatot kapott. Erre azért volt szükség, hogy ne üljenek ott kukán, passzívan várva a tanártól a bevágni való bölcsességet, hanem mindenki tudjon a saját munkája alapján a mű értelmezéséhez, elemzéséhez hozzászólni. Ezt a módszert később egy tanulmányban is megírtam (*Kodály-módszer az irodalomtanításban*), egyetemi tankönyvben is megjelent, sőt Norwich-ban egy „Reading and Response” konferencián is előadtam angolul, de ebből a témából nőtt ki a doktori disszertációm is.

Végül külső vezetőtanári megbízást kaptam. A Telekiben nagy szó volt, hogy tanárjelöltek jöttek hozzám, kísérgettek az óráimra, tanítottak az osztályaimban. Persze nagy volt az irigység, különösen, hogy egy külön kis szobát is kaptunk a jelöltekkel, ahol óramegbeszéléseket tarthattunk. A következő tanévben már nem kellett pályáznom. Honti Mária, a Ságvári (Trefort) akkori igazgatója és magyar szakos vezetőtanára kijött megnézni egy órát. Éppen Rimbaud *A részeg hajó*-ját tanítottam. Végül nyolcvannégy őszétől kineveztek a Ságvári (Trefort) gyakorlóiskola vezetőtanárává. A Telekivel még egy évig nem szakadt meg a kapcsolat, mert az érettségiző osztályomat megtartottam. Úgy készítették el az órarendemet, hogy nulladik és hatodik óráim legyenek a negyedikesekkel, hogy át tudják érni az egyik iskolából a másikba. Á. még óvodás volt, így minden elfoglaltságom belefért a napba délután négyig, amíg érte nem kellett mennem. A lányok már önállóak voltak, egyedül jöttek, mentek az iskolába, különórákra. Csak délutánonként kellett figyelnem Eszti tanulására, mert hajlamos volt a számára érdektelen tantárgyak fölött meddően elmélázni, mint ahogy én is tettem gyerekkoromban.

Á. nyugodt gyermek volt. Tudott és szeretett is egyedül játszani. Már pirinyó korában olyan ügyes volt a keze, hogy megtanult a lányoktól gyöngyöt fűzni, a legóból is a legkisebbeket kedvelte. Abból épített tornyot, és persze mindenből autót. Az autó volt a szenvedélye. Játékból is, meg a valóságban is. Hetvennyolcig nem volt kocsink. Mindent gyalog és

tömegközlekedéssel kellett megoldanunk. Azt azonban kikötöttem, hogy három gyerekkel már nem vagyok hajlandó autó nélkül mindent egyedül megoldani. Egyedül, mert E.-re nem lehetett számítani. Neki a nap huszonnégy órájára szüksége volt a saját céljaira.

Először E. tanult meg vezetni, majd hetvenkilenc nyarára már én is tudtam. Á. nagyon élvezte az autózást. Sokáig nem is értette, hogy kilépve a házból miért nem ülünk azonnal autóba. Mindennap sétáltunk, amikor már járni tudott. Gyere, kicsim, megnézzük a Bundit. A program ellen semmi kifogása nem volt. A Földtani Intézettel szemben az egyik családi ház udvarán állt egy kutyaól, amiben egy szép nagy fehér kutya lakott. Á. nagyon érdeklődött iránta. Ha megemlítettem, hogy megyünk Bundihoz, zokszó nélkül vette a cipőjét és indult. A kapuban azonban elkezdett a kocsit felé húzni. *Atoba, atoba!* Nem is értette, miért kellene gyalogolni a Bundi házáig, amikor autóval sokkal hamarabb odaérnénk.

Délelőttönként sokszor játszott egyedül. Épített, matatott a szobában a játékaival. De nagyon szeretett a nyomomban járni, a konyhában velem együtt tenni-venni. Legjobban a galuskaszaggatás érdekelt. Felmászott a konyhaasztal tetejére, hogy lássa, mit csinálok. Én is, én is! Vigyázni kell, kicsim, a leves forró, nehogy rád ömöljön. A magas hokedlit oda kellett állítani a gáztűzhely mellé, arra feltérdelve ő szaggatta a galuskát. Nekem a fazekat kellett jó erősen fognom, hogy fel ne boruljon, közben a szaggatón előkészíteni a következő tésztacsíkot, és figyelni, hogy a késsel nehogy kárt tegyen magában, vagy le ne forduljon nagy igyekezetében a hokedliről. Nem kis mutatvány volt, de megérte. Mikor a lányok megjöttek, és kitálaltam a levest, már el is újságolta, hogy a galuskát én szaggattam. És nagyon meg volt elégedve a hatással. Később a palacsintakészítés lett a szenvedélye. Most én öntöm a tésztát! Most én olajozom a serpenyőt! Most én dobom fel a palacsintát! Nem lehetett neki ellenállni, olyan erővel akart mindenben részt venni. Ez az ügyessége és érdeklődése felnőtt korára is megmaradt. Amikor elhatároztuk, hogy felelevenítjük a nagymama receptjeit, hamarosan a karácsonyi bejgli sütés hőse lett.

Hajlama a bölcselkedésre már két-három éves korában megmutatkozott. Minden családi megbeszélésen részt vett. Mindig kifejtette a véleményét. Mindig nyugodt volt, megfontolt, akkor is, ha Eszti éppen durcáskodott, indulatoskodott, megsértődött, mert valami nem a kedve szerint alakult. Olyankor nagyon felnöttesen magyarázta el neki, miért nincs igaza, és miért ésszerűbb másként dönteni.

Talán középső csoportos volt, amikor szerelmes lett. Mindig a kislány nyomában járt, vele akart játszani. A kislány kedvelte őt, de nem akart folyton rá figyelni. Sok más dolog jobban érdekelt Árinál. Így ment ez heteken át. Mindig egy kicsit lehangoltan jött haza. Egyik nap azt mondja, anyu, én soha többé az életemben nem leszek szerelmes. Miért, kicsim, miért mondd ezt? Nagyon rossz dolog szerelmesnek lenni. Az ember folyton csak szenved. Ennek semmi értelme nincs. Ha nem lennék szerelmes, egész nap milyen jól érezném magam az oviban. Semmi bajom nem lenne. Hidd el, hülyeség szerelmesnek lenni. És én nem is leszek soha többé.

Két évvel később, amikor már elsős volt, kitört belőle a férfiúi érzéketlenség. Egy nagyon helyes vörös hajú, szeplős kislány szerelmes lett belé. Mondom neki, nem sajnálok szegényt. Nem kell sajnálni, mert hozzá szokik, és akkor majd még jobban sajnáltatja magát. Ha úgy viselkedne, mint a többi gyerek, őt ugyanúgy kedvelném, mint másokat. Így azonban idegesít. Minek szerelemes.

Még aznap kifejtette a véleményét a viselkedés-filozófiájáról is: Méltósággal kell viselkedni, hogy mindenki tudja, ki vagyok. Az óvónénik tudták, ezért külön is foglalkoztak velem, tanítottak. Van, aki azt hiszi, hogy hülye vagyok, mert túl sokat mondtam el neki a gondolataimból. Kevesebb elég lett volna, hogy okosnak tartson.

Ez a nyolevnanhat március huszonötödike a feljegyzéseim szerint nagyon filozofikus kedvében találta, mert később még a következőket magyarázta el: *„Három-négy éves koromban nem*

nagyon érdekelt a történelem, mert azt kellett megértenem, amit láttam, mondtak nekem, ami körülöttem volt. Most már ez nem foglal le egészen, ezért van időm olyanon gondolkodni, ami régebben volt.”

És valóban, nagyon sok történelmi tárgyú könyvet olvastatott velem óvodás korában Zrínyiről, Rákócziról, a trójai háborúról, Vámbéry utazásairól, szerette a régi magyar mondákat, az ószövetségi történeteket és még sok minden mást. Már volt ideje, ahogy ő fogalmazott, olyasmiken gondolkodni, ami nem most történik, hanem ami régebben volt.

Levél a Jézuskának

Kedves Jézuska!

nagyon szeretnék karácsonyra egy új legót. Légy szíves hozzá! nekem néhány mecsbokszt. még nincs terepjárom kedilekem és volvóm. Nagyon örülnék egy kis csokinak is. a fehér tobleronét szeretem a legjobban. Ha nem kapnád meg az sem baj. Más ajándéknak is fogok örülni.

csókol:

(aláírás)

Budapest 1983 december 11

Megjegyzés: A fenti „talált szöveg” helyesírásáért nem vállalom a felelősséget. Á. akkor múlt öt éves. Még nem tudott írni, de már ismerte a betűket, így nem okozott neki nehézséget, hogy apját utánozva írógéppel megírja a Jézuskának szóló levelét.

Skandinávia. Uppsala

Sverre a barátunk volt. E. egy Nietzsche konferencián ismerte meg, aztán egyre többször látogatott el hozzánk. Érdekelte a vasfüggöny mögötti élet, Magyarország. És ne feledjük, hogy éppen a századforduló Bécse, a monarchia, a szecesszió iránti felfokozott érdeklődés korszakát éltük. Bécs akkor metafora volt, az egész Osztrák-Magyar Monarchia metaforája. Talán azért, hogy az amerikai olvasók bicskája ne törjön bele már a könyvek címébe. A monarchia szellemi életébe Budapest is beletartozott, Lukács, a vasárnapi kör, az onnan kiáramló, világhírré szert tett tudósok, Hauser, Tolnay, Mannheim és persze még sokan mások.

Sverre gyakran nálunk is lakott. I. elköltözése után a cselédszoba egy ideig vendégszobaként szolgált. Később Esztike költözött ki a gyerekszobából. Vágyott egy kis saját kuckóra.

Sverrét el-elvittük országot látni, megmutattuk neki a Hortobágyot, a Bükköt. Magunk is élveztük, hogy már van autónk, bár csak egy tízéves Renault, amit Jean-Paulnak neveztünk, és már meglehetősen megbízhatatlan volt. Hol elindult, hol nem, folyton elromlott benne valami. A szervíz rémes volt, a nyugati alkatrészeket méregdrágán adták, és még ki is loptak belőle ezt-azt, ami újabb és újabb lerobbanásokat okozott. Mégis, volt kocsink, átélhettük a század nagy vívmányát, a mobilitást. Milyen is a ház előtt belepakolni a családot cuccostul, és felmenni, mondjunk egy vasárnapi ebédre – rántott csirke, rósejbní – a nagymamához, oda-vissza háztól házig.

Sverre nemcsak Nietzsche-kutató volt, hanem fordító is. Szépirodalmat fordított németből, sőt Nobel-díjas is volt mint az Amnesty International norvég csoportjának tagja. Egy alkalommal részletesen elmondtuk neki a moldvai csángók helyzetét, hogy nincs anyanyelvű oktatásuk, a katolikus egyház sem ad nekik magyar papot, az erőszakos románosításuk megállás nélkül folyik ötven éve, és ebben a katolikus egyház is partner. El is ment egy kollégájával a csángóföldre körülnézni, de nem tudom, próbáltak-e valamit tenni, vagy csak tájékoztak, esetleg hitelt adtak a román propagandának, hogy ők valójában románok, csak furcsa nyelvet beszélnek.

Hetvenkilenc szeptember első napjaiban az ő meghívására indultunk neki Skandináviának. Szerette volna viszonzni a gyakori budapesti vendégeskedést egy oslói vendéglátással. Megterveztük az utat, belevettük Észak-Németországot, Dániát, Svédországot, persze nem az egészet, inkább csak néhány várost, és főleg E. ismerőseire, kollégáira számítottuk. Utunk főleg három dolgról szólt, a találkozásokról, a látnivalókról és az autóról.

Ez volt az első autós külföldi utazásunk. Boldogan pakoltunk be mindent a kocsiba. Hihetetlen volt, hogy nem kofferekkel a kézben kell nekiindulnunk a nagyvilágnak. Ha gyalogos turista vagy, szinte minden holmidat folyton magaddal cipelheted, ami persze semmiség ahhoz képest, ha még csak nem is utazhatsz sehova. De kocsival menni maga a vágyak netovábbja. Nekiindultunk a nagy útnak, de az egyik kerék már a Kerepesi úton defektes lett, és a pótkerekünk is rossz volt. A kocsit már így vettük, hibás pótkeréssel, de mivel semmit sem tudtunk az autózásról, nem törődtünk vele. Korábban akkor láttunk autót belülről, ha taxiba szálltunk. Valahogy elvergődtünk a legközelebbi benzinkútig a Keletinél. Akkoriban egy-egy töltőállomás kisebb autójavító műhellyel is felért. Itt is volt egy ügyes szerelő, aki hamar megbütykölte a kereket, és biztosított minket arról, hogy akár Debrecenig is kitart. Nagyot nevtünk magunkban, számolgatva, hogy a Keletitől Uppsaláig, a

legtávolabbi célpontunkig és vissza vajon hány Budapest-Debrecen távolságnak felelhet meg. De nagyon megköszöntük a segítséget.

Tulajdonképpen nem panaszkodhattunk, mert a kerék valóban kitartott, sőt más nem is romlott el, csak az ablaktörlő motorja. Már Dánia felé közeledtünk, amikor zuhogni kezdett az eső. A vizes üvegen még csak-csak keresztül láttunk valahogy, ha lassan haladtunk, de percenként megelőzött bennünket egy kamion, és úgy felcsapta ránk a sarat, hogy átláthatatlanná vált a szélvédőnk. Csak hajtottunk bele vakon az éjszakába. Nem csoda, hogy a dán határon az árokban találtuk magunkat. Sem a kocsinak, sem nekünk nem esett bajunk, csak a kerék forgott reménytelenül, és süllyedt egyre mélyebbre a felázott talajba. A vaksötét schlesvig-holsteini éjszakában, a szakadó esőben nem éppen az álmok álma a jó szerencsét várni az orrával az árokban, a farával az úton álló kocs mellett. Szerencsére a dán határőrök felfigyeltek ránk és kihúztak egy vontatóval a sárból. Nagyon kedélyes, barátságos kisvárosi emberek voltak, csak a hálából nekik ajándékozott szalámit nézték kissé gyanakodva. Pedig egy rúd szalámi egy pénztelen magyar turistától nagy áldozat. Sok-sok biztos ebéd és vacsora fő fogásáról mondtunk le a kedvükért, ők meg ki tudja, valami száj- és körömfájástól vagy más, ismeretlen balkáni nyavalyától való félelmükben talán ki is dobták a szemétkébe.

Ablaktörlő nélkül hajtottunk át egész Dánián és Svédországon, és csak Uppsalában, E. régi, Halléban megismert svéd barátnőjénél tudtuk megjavíttatni. Ulrika igazi nyugati baloldali értelmiségi volt. Lázadásból, függetlenségét demonstrálandó, Halléba, az NDK-ba ment nyári egyetemre. Itt találkozott E.-vel, aki a szép szőke svéd lány kedvéért az alkalmi diák-focicsapat leggőlerősebb csatárává avanszált. Persze a németek ekkoriban még el is várták egy magyartól, hogy ördögien jól focizzon. E. felülmúlta önmagát, de arról nem szól a fáma, hogy Ulrikát ez mennyire vette le a lábáról. Úgy sejtem, eléggé, ha még évekkkel később is kész volt arra, hogy két-három napra vendégül lásson bennünket uppsalai otthonában.

Ulrika utált mindent, ami a természet harmóniáját megbonthatja. Már a hetvenes években szelektíven gyűjtötte a szemetet, egészségesen táplálkozott, nem pazarolta az ivóvizet, nagyon környezettudatos volt. A természetrombolásban az autót és az autós kultúrát tekintette élenjárónak, és így a legfőbb ellenségének. A szemében az autó nem volt más, mint fölösleges luxus, olyan kényelem, ami árt az egészségnek, és rombolja a jellemet. A síléc és a bicikli híve volt. A százezer lakosú Uppsalában ez bizonyára működött is. Próbálta volna meg, mondjuk Rómában érvényesíteni az elveit. A sztrádák, a benzinkutak, a kipufogógázok mind az autóknak felróható bűnöket szaporították a szemében. Neki persze sosem volt kocsija, vezetni sem tudott, mégis ő volt az, aki segített nekünk szerelőt találni ablaktörlőnk megjavításához. Ekkor lépett be Ulrika életében először egy autószerelő műhelybe, ekkor találkozott először olajos padlóval, olajos ruhájú, olajos kezű munkásokkal. Nem is tudtam, hogy ilyen piszkos munka áll a fényes luxusautók mögött, jegyezte meg csodálkozva, nem kis elismeréssel a hangjában. Úgy tetszett, kezd megbocsátani az autóknak, ha már ennyi igazi kétkezi munkásnak adnak megélhetést.

Uppsala nagyon hangulatos kis északi egyetemváros. A Firys folyó szeli ketté, ami nem szélesebb, mint egy holland csatorna. Vízében festőien tükröződnek az óváros házai. Legszebb a Vasa erőd halvány rózsaszíne, de a Domkyrka téglavörös ikertornyai is impozánsan magasodnak a hűvös-kék égre. Az egésznek nagyon vermeeres hangulata volt. Folyton a *Delft látképe* járt az eszemben. Az uppsalai egyetem régi épülete pedig a későközépkori itáliai városokra emlékeztetett. Itt is van, mint Padovában amfitátrumszerűen kialakított anatómiai előadó még a tizenhetedik századból. Ez az egyik legnagyobb ritkaság, amivel Uppsala dicsekedhet, hiszen egész Észak-Európában nincs hozzá hasonló. Ulrika is nagyon büszke volt rá, akár csak a rénszarvas fasírtra, amivel megkínált ebédre. Rénszarvas, nem rénszarvas, a svéd fasírt nem jobb a hírénél.

Persze nem hagyhattuk ki az Augaburgi Kincsesládát, ami valóban a 17. század igazi kézműves-remeke, sem Linné professzor házát és a botanikus kertet, de már Dag Hammarskjöldnek, az ötvenes évekbeli ENSZ főtitkárnak már nem szenteltünk egy percet

sem, igaz, Celsiusnak sem, pedig neki az apja, sőt a nagyapja is uppsalai professzor volt. Akkor még Ingmar Bergmannak nem állítottak emléket, pedig akkor már életművének jelentős része mögötte volt. Talán azóta pótolták a tisztelgést városuk szülőtte előtt, hacsak nem még ma is olyan vaskalaposak itt a notabilitások, mint amilyenek Bergman a korai filmjeiben ábrázolja őket.

Ulrikától és Uppsalától búcsúzva Stockholm felé vettük utunkat, hogy azután már valóban megérkezzünk Sverréékhez Oslóba.

Skandinávia. Oslo

Észak Velencéje. Erre a közhelyre három város is igényt tart, Szentpétervár, Amsterdam és Stockholm. Persze egyik sem igazán az. Pétervár azért nem, mert a történelem itt a tizennyolcadik században kezdődik. Hogy lehetne Velence az, ahol a barokk és a klasszicizmus versaille-i házassága dominál, és minden nevetségesen gigantomán. Hogy lehetne az Stockholm, ahol szinte minden műemléket lebontottak, alig maradt valami a történelmi Óvárosból. Amsterdamban legalább kitört a lázadás a pusztítás ellen, így sok minden megőrződött. Párizs rossz, de ragadós példával szolgált a rombolásban, meg az építésben is Európa-szerte. Aztán jött még a tömegközlekedés, a háborúk, meg az autó.

Persze Stockholm azért nagyon szép város. Ezt főleg a vizeknek és a parkoknak, a nyáron is kellemesen langyos időnek és a tiszta levegőnek köszönheti. Minden zöld és kék, és ebben a környezetben még a historizmus és eklekticizmus is jól mutat, még ha építészetileg másodlagos is. Mutatós a városháza hatalmas téglapülete a vízparton a több, mint száz méteres tornyával akkor is, ha egy félmosolyt elnyomva ismerjük fel benne a firenzei városháza hosszában megnyújtott változatát a velencei Óratoronnyal összeházasítva.

Azért a Stortorgeten megmaradt néhány szép, Hanza-város-stílusban épült ház, ami arra emlékeztet, milyen lehetett az óváros, mielőtt lebontották.

A hetvenes évek végén, amikor ott jártunk, nálunk még szép modern stílusú házak nem épültek, csak rondák a lakótelepeken, felemásak a lebombázott szállodák helyén. Stockholmban azonban magával ragadott a modern belvárosnak az a többszintes, sok üzletet, gyorséttermet, kávézót magában foglaló, gyalogosok számára kiépített része, amely számomra a huszadik század második felének új urbanitását reprezentálta. A városlakókat magához vonzó, új, autómentes városi tér volt ez, amit belakhatsz, ahol élhetsz, találkozhatsz, időzhetsz. És valóban, jókedvű, kiegyensúlyozott, egészséges emberek sokasága kavargott itt. Semmi stressz, mogorvaság, lökdösődés, mint otthon vagy még inkább a korabeli Moszkvában, ahol az andalgókat, kirakatot nézőket elsodorja, fellöki a türelmetlenül, se jobbra, se balra nem néző, célja felé törtető tömeg. Ilyenkor óhatatlanul arra gondol az ember, hogy lám, lehet másképp is élni.

Stockholmtól Oslóig az út nem egy ugrás, de kevesebb, mint ötszáz kilométer, ami még egy olyan leharcolt autóval is megtehető (nem autópályán) reggeltől késő délutánig, mint a mienk. Sverréék Oslo egyik szép kis elővárosában laktak egy hat-nyolclakásos házban. A szelektív hulladékgyűjtés már itt is természetes volt, mint Uppsalában, azzal a különbséggel, hogy a szemetet a ház saját zárt rendszerű kazánjában égették el, még pedig egy emeletenként rendszeresített ledobóval téve praktikussá a műveletet. Autójuk nem volt. Egy kis HÉV-szerű vonat vitt be a belvárosba, amire a biciklit is fel lehetett tenni. A környéken mindenki biciklizett, télen pedig sitalpon közlekedett. Kettőjüknek öt szobájuk volt. Egy nappali, és a vele összenyitható ebédlő, négy hálószoba. Ebből egyet vendégszobának, kettőt pedig dolgozószobának használtak. És persze a mellékhelységek. Nem volt óriási a lakás, de nagyon jó volt a beosztása, a helykihasználása. Amikor ott jártunk, csak ketten laktak benne, de már a gyerekekre is gondoltak. Később lett is két kislányuk. Norvégiában így élt akkor egy velünk azonos korú, hozzánk hasonló munkát végző házaspár, egy egyetemi oktató és egy középiskolai tanár.

Sok mindent először Oslóban láttam, pontosabban Sverrééknél, így például a sajtkest. Alakjára nézve húskiemelő lapátra emlékeztetett, de nem voltak rajta hosszanti rések, csak egy széles vágás keresztben, ennek az éle késként szolgált és papírvékony szeleteket tudott lemetszeni a sajtból. Azonnal vettem belőle kettőt. Egyet magunknak, egyet anyámnak.

Norvég specialitás volt a báránybunda szagú sajt. Ahogy a számba vettem, majdnem kihánytam, de udvariasan le kellett nyelnem. Hirtelen prousti pillanatokot éltem át: eszembe jutott a gyerekkorom, a sötétbarna ballonnal behúzott kapucnis irhabudám, amiben olyan jókat szánkóztam, és sosem fáztam. A sajtnak ilyen irhabunda szaga volt. Tudom, hogy nagy éhezések idején még a bőrt is megfőzik, de Norvégiában egy csodás ebédlőben egy szépen terített asztalnál!

Másnap Sverrével nekiindultunk megismerni Oslót. Az első benyomásom a városról az volt, hogy olyan, mintha Pest a Nagykörútnál véget érne, de nem ma, hanem a századelőn, vagy a harmincas évek elején. Hasonló eklektikus házak, a kávéházak egymást érik, a berendezésük is hasonló, a napilapok nád újságtartón. Az emberek nem olyan szőkék, mint Dániában vagy Svédországban, inkább barnák, vörösesek, talán mert a kelta területeken, Írországon, Skóciában, Izlandon kalandoztak legtöbbször a norvég vikingek. Van bennük valami közép-európai. A vonásaik is zaklatottabbak, mint a többi skandináv, de nagyon is középosztálybeliek, nagyon is polgárok.

Norvégiába kellett ahhoz jönnünk, hogy Sverre, aki már régóta a barátunk, a norvégok történelmi szenvedéseit szóba hozza. Itt, a látnivalókhöz fűzött történelmi kontextusként helyénvalónak tűnt a szemében. Minden népnek megvannak a maga panaszai. A lengyelekét jól megismertük Lengyelországot járva Dórával. Az osztrákok a birodalmat siratják, de a Habsburgokról hallani sem akarnak. A németek az osztrákokra dühösek, akik a háború után mosták kezeiket, csupán áldozatok voltak, és még csak nem is náciítlantottak. Mintha Hitler nem osztrák lett volna, mintha az osztrák nacionalizmusnak és antiszemitizmusnak semmi része nem lett volna a náciizmusban. Hogy csak a baloldaliak panaszairól szóljak. És folytatni lehetne az utolsó csatlós kérdésével, ami alól a szlovákok ügyesen bújtak ki az angolokkal szövetséges csehek mögé bújva. Hirtelen nem is volt annyira ellenükre Csehszlovákia mint államalakulat. És így tovább. De hogy még a norvégok is! Hát igen. A tizenkilencedik század elejéig dán, a huszadik század elejéig svéd uralom alatt éltek, még a fővárosukat sem nevezhették a saját kedvük szerint (Christiania), sőt, a norvég nyelvet is csak a dán nyelvjárásának tekintették. Régi területeiket, Izlandot, Grönlandot, Faröt a svédek és a dánok a különböző felállású perszonaluniók évszázadai alatt magukhoz vonták. Már sosem fogják visszakapni, és így tovább, és így tovább. Azért az nagyon jót tett a nemzeti önértéküknek, hogy olajat találtak. Végre ki tudnak mászni a szegény, tehetségtelen, ostoba rokon szerepéből. Most mindenki őket irigyli. Mesélt a skandináv viccekről, ahogy a svédek, a dánok, a norvégok, a finnek egymást kifigurázzák. Hát már Skandináviában sem bízhat az ember?

Ezek a viccek a finneket befelé forduló, szótlán alkoholistáknak rajzolják, akik hihetetlenül bírják a hideget. +15 fok: a spanyol kesztyűt hűz és kabátot vesz, a finn kifekszik napozni. +5 fok: a britek befűtenek, a finn virágot ültet a kertben. -15 fok: a görögök kihalnak, a finnek bent a házban kezdenek mosni.

Honnan tudod, hogy extrovertált finnel beszélsz? Amikor hozzád szól, nem a saját, hanem a te cipődöt nézi.

Mikor érzed úgy, hogy már túl régen vagy Finnországban? Ha rád mosolyog valaki, azt hiszed, hogy részeg, őrült vagy amerikai, ha az alkoholt élelmiszernek tekinted, ha már érted, miért nincs a finn nyelvben jövő idő.

A dánokat olyanoknak mutatják, akik mindenre lecsapnak, amiben üzletet sejtenek, de nem áll távol tőlük a dolce far niente sem. A svédek humortalan emberek, akik minden szabálynak vakon engedelmessé válnak. Kivéve Dániában. Ott úgy tartják, ha rendet akarsz, kísérj a svédekkel a komphoz. A dánok nincsenek nagy véleményekkel a svéd nőkről sem. Miből veszed észre, hogy áttévedtél Svédországba? Hogy a tehenek szebbek, mint a nők.

A norvégok butaságát azzal jellemzik, hogy Tudod mi van az úszómedence aljára írva? Dohányozni tilos! És a sörös üveg aljára? A másik végén nyisd fel!

Persze a norvégok sem hagyják magukat. Miért tart a svéd üres szódásüveget a fridzsiderben? Mert számít rá, hogy mindig van, aki nem szomjas. Miért isszák meg a svédek a tejet már a boltban? Mert az van ráírva: Itt nyisd ki!

De a legaranyosabb a lakatlan sziget sztorija, ami több változatban is él: Egy svéd, egy norvég és egy dán egy lakatlan szigetre vetődik. Kifognak egy aranyhalat, amely megígéri, hogy teljesíti egy-egy kívánságukat. A dán már szeretne Koppenhágában lenni. A norvég alig várja, hogy Oslóba érjen. A svéd egyszerre nagyon egyedül érzi magát, és így sóhajt: Bárcsak megint hárman lennének! De mesélik úgy is, hogy az utolsó, aki egyedül marad, a norvég. Dánnal még nem hallottam.

Oslóban nagyszerű látnivalók vártak ránk. A Vigeland Park egyedülálló a monumentális tereivel, a lét paradoxonait boncoló szobraival. Élet, halál, szex, ösztönök, a létezés olyan rétegei, amelyekről magányosan jó gondolkodni. Ilyen létfilozófiára kihegyezett szobrokat még nem láttam. Rodin nagyobb szobrász, ő is boncolgat létkérdéseket, de a szépséget, igaz, új minőségűt, a túlfeszített filozofálás elé helyezi. Nem úgy a skandinávok. Vigeland olyan zavarba ejtő tud lenni, mint Ibsen, Strindberg, Munch vagy Bergman. És hasonlókról is beszél, mint ők, és persze mint Freud, Jung, Kierkegaard és Dosztojevszkij. Nekem most különösen kínos volt ez a mélylélektani vájkálás. Még nem volt egy éve, hogy Á. született. Még minden porcikámban anya voltam. Hiányzott is a kis törpe, először váltunk el egymástól hosszabb időre. Nem akartam másról tudni, mint az anyaságról, a születésről, az új élet sarjadásáról. Hárítottam magamtól a paradoxonokat. De elraktároztam őket, hogy bármikor előhívhatók legyenek. Persze ma már magát az individuumot sem vesszük ennyire komolyan, a skandináv szimbolizmus monumentalitásával. Bár már Ibsen is látta a leértékelődést, a dimenziók zsugorodását, a komikum érintését, szenvedett is tőle, akárcsak Flaubert. Vigeland gigantomániájában mégis volt valami megkapó. Amikor Sverre megkérdezte, tetszik-e, csak az anya gyermekével szoborra mondtam, hogy igen. Pontosan értette, mire gondolok.

A Munch Múzeum. Ennyi Munch-ot sehol nem láthattam egy helyen, legfeljebb a könyvesboltokban, albumokban. A hosszú és kiterjedt életműből a kilencvenes évek képeit szeretem igazán, amelyek a gauguines posztimpreszionizmus, a szimbolizmus és a szecesszió határán születtek, mint az *Élet fríze*, a *Madonna*, *Az élet tánca*, *A nő életének három fázisa*, a *Piros és fehér*, a *Kétségbeesés*, a *Szemtől szembe*, a *Sikoly*. Stilizáltak, szinte síkban vannak ábrázolva, a tér absztrakt, az idő elvont, filozofikus idő, szinte tiszta színek, árnyalatok nélkül. A színek nem ábrázolnak, inkább zeneileg összehangzanak vagy összeütköznek. *Az élet tánca*, a *Piros és fehér* és a *Madonna* láttán Adyra gondoltam, a Léda-versekre.

A Norsk Folkmuseumban a skanzen, a fűvel fedett faházak, a kicsi, szinte gyerekméretű ágyak ragadtak meg leginkább. Vajon ilyen alacsonyok voltak a norvégok néhány száz éve, vagy félig ülve aludtak tartva a vadállatoktól, a rablóktól. A fű szigetelt, de egyúttal fentről, egy szomszédos hegytetőről nehezebbé tette, hogy bárki felfedezze őket, beleolvadtak a környezetbe. Sverre határozottan tiltakozott az ilyen utilitárius megközelítés ellen. A kultúra megismerésre, átélésre való, a miértek nem relevánsak.

A Viking múzeum, a hajók érdekes látványt nyújtottak. Különösen mint koporsók meglepőek. A Római Birodalom széthullása utáni hatalmi vákuumot a muzulmánok és a vikingek használták ki a legjobban. Csak itt, Skandináviában tudtam meg, hogy a norvégok inkább észak felé (Izland, Grönland, Farö, Skócia, Írország), a dánok nyugatra (a mai Nagy Britannia és Franciaország), majd délre (Portugália, Spanyolország, Szicília) kalandoztak, a svédek pedig, akiket az orosz krónikák, amelyeket én is tanultam az egyetemen, varégoknak neveznek, keletre indultak, majd a Volgán, Donon, Dnyeperen lehajóztak délre, sőt a Közel-Keletre is eljutottak.

Egy napot eltöltöttem Ann iskolájában is. Egy Waldorf iskolában tanított. Végignézttem egy egész tanítási napot. Érdekes tapasztalat volt, mert addig csak könyvekből ismertem a reformpedagógiát. Nálunk az ötvenes években üldözték, csak a rendszerváltás környékén

nyílt mód Waldorf, Rogers, Montessori iskolát nyitni. Én Fináczyból ismertem meg a neveléstörténet alapjait. Az Országgyűlési könyvtárban lehetett anyagokat találni Rudolf Steinerről, a Waldorfról, a reformpedagógiáról, Montessoriról, de más a valóságban látni, mint olvasni róla. Abban, hogy megértsem, miről is szól az egész, sokat segített a festészet. A gödöllőiekről olvasva, a parasztoznak szervezett oktatásról, a természetes életmódról, a természetes anyagokról az öltözködésben (egyszerű zsákruha, semmi fűző), a reformtáplálkozásról (vegetáriánus ételek, magvak), a kézművesség szerepéről a nevelésben sokkal plasztikusabbá tette számomra a reformpedagógia lényegét, hiszen az életreform és a reformpedagógia ugyanannak a dolognak a két oldala. Az oslói Waldorf iskolában megfigyelt tanítási módról az volt a benyomásom, hogy időpocsékoló, körülményes. Tehetséges gyerek ennél sokkal többet elbír. Eltűnődtem, jó-e hozzászoktatni a gyerekeket ehhez a ráérős, kevés erőfeszítést kívánó tempóhoz. Mikor fog ez felgyorsulni a modern élet kívánta követelményekhez? Ma is azt gondolom, hogy legjobb lenne minden gyereket a saját teherbírásához igazított tempó szerint tanítani, nem pedig a szülők ízlése vagy a központi tanterv szerint.

Hazafelé Helsingör, Koppenhága, Puttgarden felé indultunk el. Helsingörben persze a *Hamletre* gondoltunk, és arra, hogy Shakespeare nem volt túl jó földrajzból. Természetesen semmiféle sziklát nem találtunk a dán síkságon. Koppenhágából alig láttunk többet, mint a főutcát, a kikötőt, és a hableányt. De szerencsére még vagy háromszor jöttem ide a következő tíz évben, így később volt módom jobban körül nézni. Kétszer konferenciára menőben, egyszer New York-ba tartva. Így olcsóbb volt a repülőjegy. A légitársaság fizette a szállodát Koppenhága belvárosában. Most azonban sietnünk kellett. Rossz híreket kaptunk apósomról. Kórházba került, megoperálták, súlyos az állapota.

Még Dániában gyorsan megvettük az ajándékokat a gyerekeknek. Skandináviában nagyon szép dolgokat lehetett kapni, legyenek azok játékok, papíráru, lakástextil vagy gyermekruházat. Ma ez már senkit sem lep meg, hiszen az IKEA egész Európában és a Közép-Keleten is elterjedt. Ma már mindenki ismeri a skandináv pasztellszíneket, a természetes anyagokat, dizájnt. Én akkor még csak a finn nemzeti romantikának nevezett preraffaelita, szimbolista-szeccsessziós stílusú építészetet, Saarinent és az abból kinövő funkcionalizmust, Alvar Altót ismertem, meg Munch-ot. A skandináv ízlésről, képzőművészetről nem sokat tudtam.

A legsikeresebb ajándék egy drapp kapucnis, steppelt, térd alá érő anorák volt, csodás, nagy szemű drapp műanyag cipzárral, ami alulról és felülről is nyitható volt. F. talán életében először érezte magát a ruházata miatt irigyelt személynek az iskolában. Évekig hordta anélkül, hogy használnak látszott volna. Remekül lehetett mosógépben mosni. Ilyen modern és kiváló minőségű áruval még életünkben nem találkoztunk. Elegáns volt, praktikus, és volt stílusa.

Az ajándékvásárlás után minden programot félretéve hajtottunk haza Lübeck, Nürnberg, Passau felé szinte megállás nélkül. Hazaérve rohantunk a kórházba. Sajnos a rák már úgy elhatalmasodott Árpád bácsin, hogy nem lehetett segíteni rajta. Egy hét múlva, három nappal Á. első születésnapja után meghalt.